

कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा नेपाली हाते कागज उत्पादनः वर्तमान अवस्था, चुनौती र सम्भावनाहरू

✎ जैलबकुमार राई^१, कृष्ण ढुङ्गाना^२, उत्तरकुमार राई^३, इन्द्रकिशान राई^४

१. पृष्ठभूमि

लोकता तथा अर्घेलीको उपलब्धता तथा उत्पादनको हिसाबले कोशी पहाडी क्षेत्रमा रहेका चार जिल्लाहरू (धनकुटा, तेह्रथुम, भोजपुर र सङ्खुवासभा) को हावापानी, भूगोल तथा पर्यावरणीय अवस्था उपयुक्त मानिन्छ। नेपाली हाते कागज उत्पादनको विगत तथा वर्तमान अवस्थाका हिसाबले पनि यस क्षेत्रका जिल्लाहरू उपयुक्त रहेको देखिन्छ (Dutta 1994, DVN and NORMS 2013)। अर्कोतिर हाल सामुदायिक वन समूहहरूले आफ्नो वन क्षेत्रमा भएको स्रोतका माध्यमबाट वन उद्यमको विकास गर्ने प्रयासहरूले पनि हाते कागज उद्योगको महत्त्वलाई पुष्टि गरेको छ (Ojha et al. 2000)। त्यसैगरी वन व्यवस्थापनको क्षेत्रमा वन उद्यम विस्तारै सबैको प्राथमिक विषयका रूपमा विकास हुँदै गएको छ (Paudel 2012)। अध्ययनहरूले पनि गैरकाष्ठ वन पैदावारको उत्पादनले ग्रामीण जीविकोपार्जनमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको कुरा देखाएका छन् (Pyakurel and Baniya 2011)। जसले गर्दा नेपाली हाते कागज उत्पादनको महत्त्वलाई विस्तारै स्थापित हुन थालेको छ।

उपलब्ध तथ्याङ्कका अनुसार कोशी पहाडी क्षेत्रका चार वटै जिल्लाहरू हाते कागज उत्पादन हुने वा गर्न सकिने जिल्लाका रूपमा देखिन्छ (MoFSC 2060-2070)। यद्यपि धनकुटा जिल्लामा नेपाली हाते कागज उत्पादन गर्ने कुनै पनि उद्योगहरू नभएको तथ्याङ्क छ। बाँकी तीन जिल्लाहरूमा उत्पादन तथा सङ्कलन भएको लोक्ता तथा अर्घेलीबाट यस क्षेत्रमा के कति कागज उत्पादन हुन्छन् र ती उत्पादित कागजले स्थानीय तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा के कति योगदान पुऱ्याइरहेका छन् भन्ने

कुराको अहिलेसम्म यकिन तथ्याङ्क छैन र उक्त कुराको मिहीन विश्लेषण पनि हुन सकेको छैन। यस लेखमा हाल धनकुटा बाहेक अन्य तीन वटा जिल्लाहरूमा रहेका नेपाली हाते कागज उत्पादन गर्ने उद्योगहरूले वि.सं. २०५१ देखि अहिलेसम्म उत्पादन गरेका हाते कागजको अवस्था, चुनौती तथा सम्भावनाहरूका बारेमा व्याख्या तथा विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

यो लेख कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा बहुसरोकारवाला वन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने सिलसिलामा पहिचान गरिएका हाते कागज उत्पादन गर्ने उद्योगहरूको स्थलगत भ्रमण, ती उद्योगका उद्यमी र व्यवस्थापकहरूसँगको छलफल तथा अन्तरक्रिया, ती उद्यमहरू मध्ये केही उद्योगहरूलाई बहुसरोकारवाला वन कार्यक्रमका तर्फबाट सहयोग गर्ने क्रममा भएको सिकाइ तथा अनुभवका आधारमा तयार गरिएको छ। यसको अलावा यी तीन जिल्लाहरूमा हाल सञ्चालित हाते कागज उद्योगहरूको स्थापनादेखि अहिले सम्ममा उत्पादन गरेका हाते कागजको परिमाण तथा त्यसले स्थानीय तथा राष्ट्रिय स्तरमा पुऱ्याएको आर्थिक तथा रोजगारी सिर्जना गर्ने कामको योगदानलाई पनि अनुमान गर्ने प्रयास गरिएको छ। साथै ती तीन जिल्लाका उत्पादक तथा उनीहरूले उत्पादन गर्ने कागजको खरिदकर्ताहरू बीचको छलफल र अन्तरक्रियाका साथै काठमाडौँमा रहेका केही राष्ट्रिय उद्यमीहरूको उद्योगको स्थलगत भ्रमण र अन्तरक्रियाबाट भएको सिकाइलाई पनि यस लेखमा समेटिएको छ। उल्लेखित विधिबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूको विश्लेषणलाई अझ बढी सान्दर्भिक

- १ लेखक त्रिभुवन विश्व विद्यालय समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्र केन्द्रीय विभागमा अध्यापन गराउनुका साथै फरेष्टएक्सन नेपालमा अनुसन्धानकर्ताका रूपमा कार्यरत छन्।
- २ लेखक बहुसरोकारवाला वन कार्यक्रम लट एक अन्तर्गत तेह्रथुम जिल्लामा सञ्चालन भइरहेको कार्यक्रममा आरआरएनका तर्फबाट कार्यक्रम अधिकृतका रूपमा कार्यरत छन्।
- ३ लेखक बहुसरोकारवाला वन कार्यक्रम लट एक अन्तर्गत भोजपुर जिल्लामा सञ्चालन भइरहेको कार्यक्रममा स्थानीय संस्था हिहर्ल्डमा कार्यरत छन्।
- ४ लेखक बहुसरोकारवाला वन कार्यक्रम लट एक अन्तर्गत सङ्खुवासभा जिल्लामा सञ्चालन भइरहेको कार्यक्रममा स्थानीय संस्था सोडेक नेपालमा कार्यरत छन्।

वनाउनका लागि केही राष्ट्रिय तथा जिल्लास्तरका उपलब्ध द्वितीय तथ्याङ्कहरूलाई पनि विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

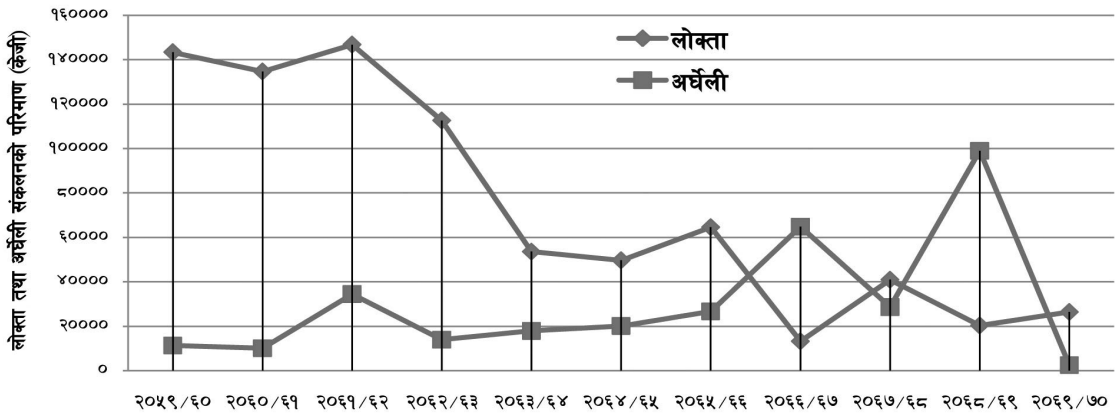
२. नेपाली हाते कागज उत्पादनका लागि कच्चा पदार्थ सङ्कलनको राष्ट्रिय अवस्था

नेपाली हाते कागज उत्पादन र उत्पादित विभिन्न वस्तुहरूको राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय बजारीकरणबाट के कति लाभ/आम्दानी भएको छ भन्ने कुराको यकिन तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण यस लेखमा समावेश गर्न सकिएको छैन । यद्यपि, नेपाली कागज बनाउन प्रयोग हुने कच्चा पदार्थ (लोम्ता र अर्घेली) को उपलब्धता हुन सक्ने भौगोलिक अवस्थाको आधारमा हेर्दा नेपालका ७५ जिल्लाहरू मध्ये १५०० देखि ३५०० मिटरको उचाइमा रहेको भू-क्षेत्रहरू अन्तर्गत ४० वटाभन्दा बढी जिल्लाहरू पर्दछन् । यसको अर्थ नेपालको भू-बनौटलाई हेर्दा सुदूरपूर्वको इलाम, पाँचथर र ताप्लेजुङदेखि लिएर

सुदूरपश्चिमको बैतडी, दार्चुला र हुम्लासम्म फैलिएर रहेका सबै हिमाली जिल्लाहरू र धेरैजसो पहाडी जिल्लाहरूमा रहेका वन क्षेत्रहरूमा लोक्ता र अर्घेली पाइने सम्भावना देखिन्छ । कच्चा पदार्थको उपलब्धता हुनु भनेको कुनै न कुनै रूपमा नेपाली हाते कागज उत्पादन गर्ने सम्भावना हुनु हो ।

अर्कोतिर नेपालको हिमाली तथा पहाडी भेगमा रहेका प्रायः सबै जिल्लाहरूमा धेरैथोरको सङ्ख्यामा नेपाली हाते कागज उत्पादन गर्ने व्यक्ति वा समूह अथवा उद्योगहरू सञ्चालित भइरहेको देखिन्छ । जस्तै :- वन विभागको वन पैदावार विक्री वितरण तथा राजस्व सङ्कलनको विवरण वा तथ्याङ्क हेर्दा पनि करिब ३० वटा जिल्लाका जिल्ला वन कार्यालयहरूले लोक्ता तथा अर्घेलीको सङ्कलन तथा विक्रीबाट राजस्व सङ्कलन गरेको देखिन्छ । यसको अर्थ के हो भने ती जिल्लाहरूमा रहेको राष्ट्रिय तथा निजी वनहरूबाट लोम्ता तथा अर्घेली उत्पादन तथा कच्चा पदार्थ विक्री वितरण हुन्छ भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

चित्र १: विगत एघार वर्षभित्र नेपालमा सङ्कलन भएको लोक्ता तथा अर्घेलीको मात्रा

लोक्ता तथा अर्घेली सङ्कलन भएका दश वर्षहरू

स्रोत : वन विभाग, २०६० देखि २०७०

वन विभागबाट प्रकाशित विगत १० वर्षभित्र भएको लोक्ता सङ्कलनको तथ्याङ्क हेर्दा प्रत्येक वर्ष यसको परिणाम विस्तारै घट्दै गई दश वर्षको बीचमा करिब १० गुणा नै कम भएको देखिन्छ । लोक्ताको परिमाण घट्नुको पछाडि केही कारणहरू छन् । पहिलो, सम्भावित कारण भनेको पहिलेका राष्ट्रिय वनहरू, जहाँबाट लोक्ता सङ्कलन गरी विक्री गर्दा सम्बन्धित जिल्लाको जिल्ला वन कार्यालयलाई तोकिएको राजस्व तिर्नुपर्ने हुँदा सङ्कलित उक्त लोक्ताको परिमाण सरकारी तथ्याङ्कमा

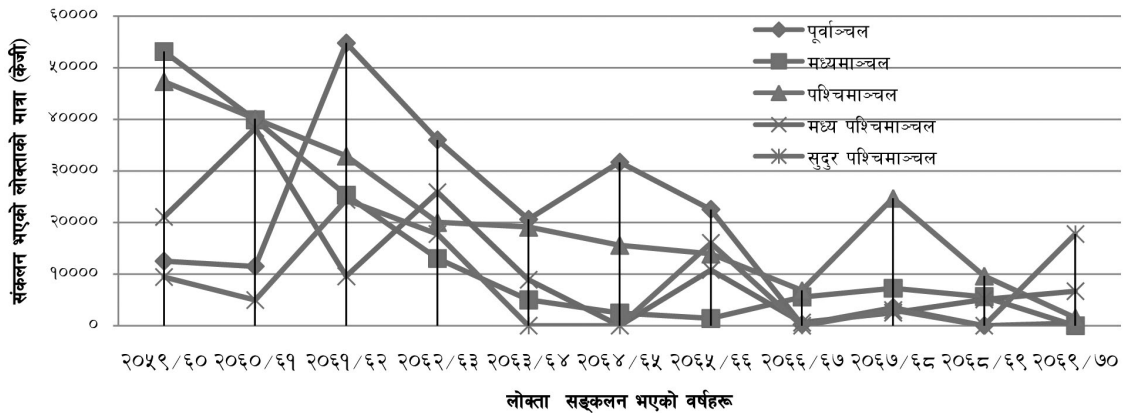
देखिन्थ्यो । तर वनहरू विस्तारै सामुदायिक वनको रूपमा हस्तान्तरण हुँदै गएपछि सङ्कलन तथा विक्री भएको लोक्ताको राजस्व वन कार्यालयमा तिर्न नपर्ने हुनाले सरकारी तथ्याङ्क घटेको हुनु पर्दछ । दोस्रो, लोक्ताको सङ्कलन अव्यवस्थित रूपमा हुँदै गएपछि यसको उत्पादन नै घटेको हुन सक्दछ । तेस्रो, लोक्ताको कागजको व्यापार तथा व्यवसाय बढ्दै गएपछि सङ्कलन भएका लोक्ता पनि अवैधानिक रूपमा बेचबिखन हुने अभ्यास बढेको हुन सक्दछ । र चौथो, स्थानीय स्तरमा उपलब्ध कच्चा

पदार्थलाई स्थानीय समुदाय आफैले सङ्कलन गरी कागज उत्पादन गर्न थालेपछि उक्त कच्चा पदार्थको राजस्व उत्पादित कागजको रूपमा जिल्ला विकास समितिमाफत तिरिएको कारण जिल्ला वन कार्यलयको तथ्याङ्कमा लोक्ताको परिमाण घटेको हुनुपर्दछ।

अर्घेलीको सङ्कलनको मात्रा बढ्दै जानुको मुख्य कारण लोक्ताको उत्पादन र परिमाण घट्दै गएपछि अर्घेली मिसाएर कागज उत्पादन गर्न थालिनु हो। त्यस्तैगरी लोक्ताको तुलनामा निजी जग्गाहरूमा पनि अर्घेली सजिलै खेती गरी उत्पादन गर्न सकिने, यसलाई गाईवस्तुले खाएर नष्ट गर्न नसक्ने, परिपक्व भएको अर्घेली काटेपछि पनि बाँकी रहेको जरा वा ठूटाबाट फेरि अरू हाँगाहरू सजिलै पलाउने, लोक्ताको तुलनामा चाँडै परिपक्व हुने र लोक्ताको तुलनामा कम उचाइ भएका ठाउँहरूमा पनि अर्घेली खेती हुनु जस्ता कारणहरूले गर्दा अर्घेली उत्पादनको परिणाम बढेको हुनु पर्दछ। लोक्ता परिपक्व हुन कम्तीमा सात वर्ष लाग्छ भने अर्घेली सामान्यतया ४ वर्षमा नै परिपक्व हुन्छ र सामान्यतया १५०० मिटरदेखि नै यसको खेती गर्न सकिन्छ। यही विशेषताहरूले गर्दा लोक्ता पाइने ठाउँका वा क्षेत्रका कृषकहरूले अर्घेलीको खेती गर्न थालेको देखिन्छ। अझ महत्त्वपूर्ण कुरा भनेको

त अर्घेली निजी जग्गामा नै लगाई आफूलाई सहज हुने बेला र समयमा सङ्कलन गरी आफ्नो निजी आमदानी गर्न सहज हुने हुनाले यसको खेती र उत्पादन बढेको हो। जसले गर्दा अर्घेलीको उत्पादन गरेपछि कृषकले जिल्ला वन कार्यालयमा निर्धारित राजस्व तिर्नु नपर्ने हुनाले पनि यसको उत्पादनको परिमाण बढेको हो। अर्घेलीको सङ्कलनको परिणाम विगत १० वर्षभित्र ३ गुणाभन्दा बढीले वृद्धि भएको देखिन्छ। त्यसमा पनि तुलनात्मक रूपमा पूर्वाञ्चलका जिल्लाहरूमा बढिरहेको देखिन्छ। यसरी पूर्वाञ्चलबाट अर्घेलीको सङ्कलन बढ्दै गई विस्तारै मध्यमाञ्चलतिर बढ्दै जानुको विशेष कारण छ। अर्घेलीको उत्पादन बढ्दै जानुका चार प्रमुख कारणहरू छन्। पहिलो, लोक्ता उत्पादनको मात्रा घट्दै गए पछि हाते कागज उत्पादकहरूले यसको विकल्पका रूपमा अर्घेलीको प्रयोग गर्न थाल्नु हो। दोस्रो, बढीमा ४० प्रतिशतसम्म अर्घेलीलाई लोक्तासँग मिसाएर बनाएको कागज बजारमा सजिलै गरी बिक्री हुन्छ। तेस्रो, नेपाली हाते कागजको माग राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा राम्रो रहेको छ। चौथो, अर्घेलीको उत्पादन सजिलैसँग हुनु र धेरै ठाउँहरूमा अर्घेलीको वृक्षारोपण तथा खेती गरिनु पनि हो।

चित्र २: पाँच विकास क्षेत्रमा विगत एघार वर्षमा सङ्कलन भएको लोक्ताको मात्रा

स्रोत : वन विभाग, २०६० देखि २०७०

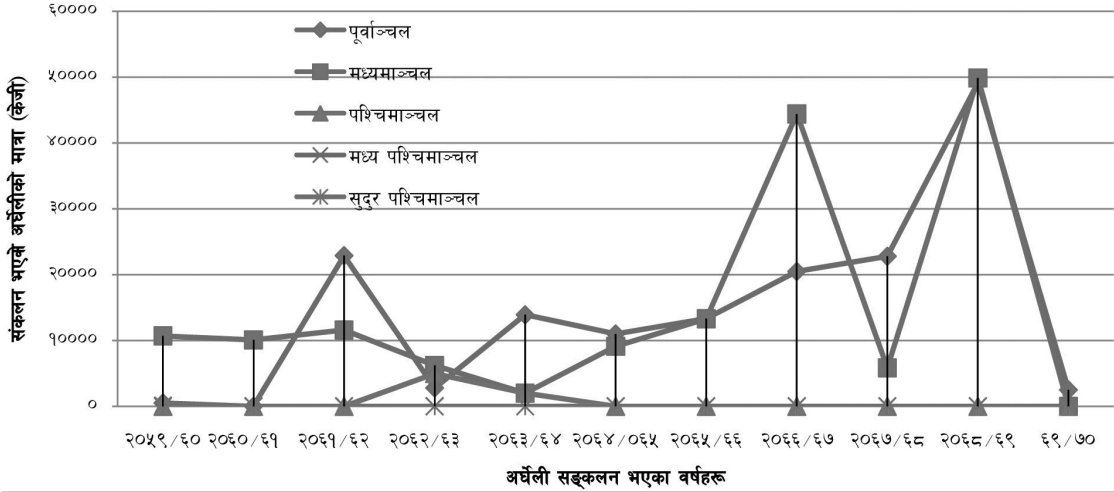
पाँच विकास क्षेत्रहरूमा भएको लोक्ता तथा अर्घेलीको उत्पादन तथा सङ्कलनको परिमाणलाई हेर्दा पूर्वाञ्चल र मध्यमाञ्चल क्षेत्रमा तुलनात्मक रूपमा बढी, पश्चिमाञ्चलमा केही कम र बाँकी दुई वटा विकास क्षेत्रहरूमा निकै कम रहेको देखिन्छ। समग्रमा भन्नुपर्दा लोक्ताको सङ्कलन तथा बिक्री वितरण पाँचै विकास

क्षेत्रहरूमा क्रमिक रूपमा घट्दै गएको कुरा तथ्यङ्कले देखाएको छ। केही विकास क्षेत्रहरूमा यसको मात्रा कुनै वर्ष बढेको र कुनै वर्ष घटेको कुरा स्पष्ट देखिन्छ। नेपालका पाँच विकास क्षेत्रहरूमा लोक्ताको सङ्कलन तथा उत्पादनको तथ्याङ्कबाट कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा उत्पादनको मात्रामा भएको घटबढको अवस्था तथा अन्य

विकास क्षेत्रहरूमा भएको मात्रासँग तुलना गरेर विश्लेषण गर्न सजिलो हुन्छ। पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रमा भएको घटबढको अवस्था हेर्दा यस क्षेत्रमा बीचका केही वर्षहरूमा (विशेष गरी आर्थिक वर्ष २०६१/६२) मा निकै बढेको र विगत दुई

तीन वर्षहरूमा आइपुग्दा यसको मात्रा निकै कम भएको देखिन्छ। यसले के सङ्केत गर्दछ भने नेपालको कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा लोक्ता उत्पादन तथा सङ्कलनको अवस्था तुलनात्मक रूपमा बढी खस्कदै गएको छ।

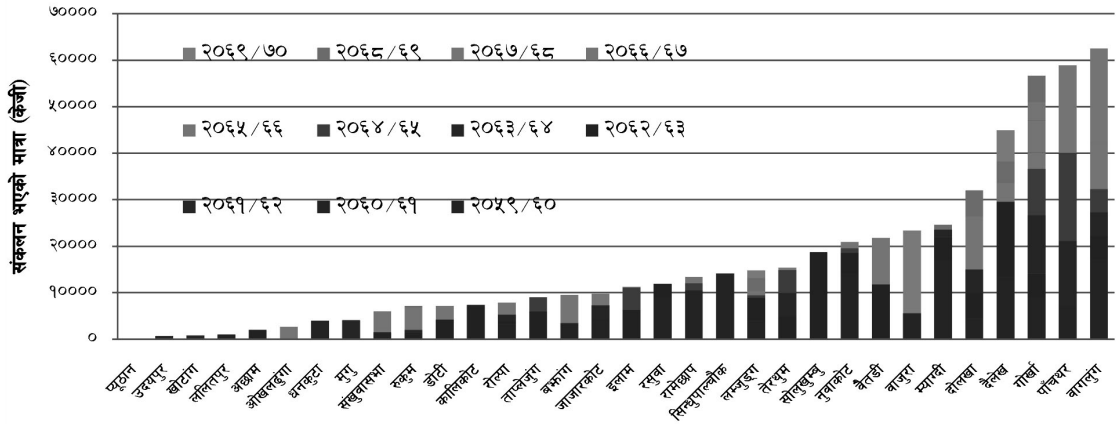
चित्र ३: पाँच विकास क्षेत्रहरूमा विगत एघार वर्षमा सङ्कलन भएको अर्घेलीको मात्रा

स्रोत : वन विभाग, २०६० देखि २०७०

सामान्यतया लोक्ताबाट नेपाली कागज बनाइने इतिहास पूर्वाञ्चल र मध्यमाञ्चलका जिल्लाहरूमा व्यापक भएको कुरा स्थानीय तथा राष्ट्रिय स्तरका उद्यमीहरू बताउँछन्। यसका धेरै कारणहरू मध्ये मुख्य कारणहरू यसप्रकार छन् :- पहिलो, पूर्वाञ्चल तथा मध्यमाञ्चल क्षेत्रहरू यातायात तथा उत्पादित वस्तुहरूको बजारीकरणका हिसाबले अन्य क्षेत्रहरू भन्दा सुगम भएका कारण उद्योगहरूको सङ्ख्या बढी हुनु पर्दछ, जसले गर्दा उपलब्ध कच्चा पदार्थको प्रयोग तथा माग उच्च भई अर्घेलीको प्रयोग तुलनात्मक रूपमा बढी हुनु पर्दछ। दोस्रो, भौगोलिक बनावट र हावापानीको हिसाबले पनि यी क्षेत्रहरू अन्य

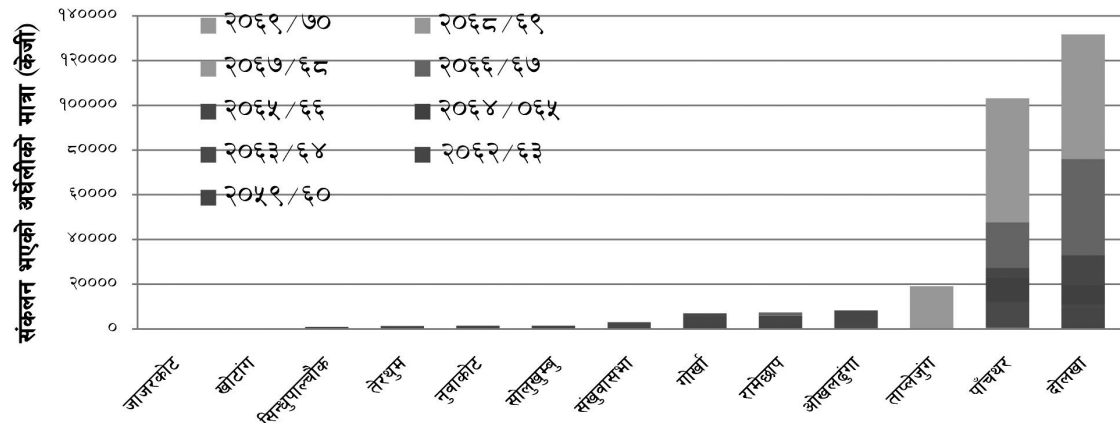
क्षेत्रहरू भन्दा अर्घेली खेती तथा उत्पादन गर्नका लागि उचित तथा योग्य हुनु पर्दछ। तेस्रो, यस क्षेत्रमा नेपाली हाते कागज उद्योगहरूको सङ्ख्या बढी हुनु र कच्चा पदार्थको अभाव बढ्दै गएको कारण अर्घेलीको खेती, उत्पादन, सङ्कलन तथा प्रयोगमा वृद्धि भएको हुनु पर्दछ। यसको अलावा हाल नेपाली बजारका उपभोक्ताहरूलाई लक्षित गरी बाबियो, केरा र अलैचीको डाँठ जस्ता अन्य पदार्थहरू लोक्तासँग मिलाएर कागज बनाउने प्रविधिको विकास र अभ्यास पूर्व र मध्यमाञ्चलका थुप्रै ठाउँहरूमा हुन थालेको कुरा यही अध्ययनको सिलसिलामा अवलोकन गरिएको थियो।

चित्र ४: विगत एघार वर्षमा सडकलन भएको लोक्ताको जिल्लागत परिमाण

लोक्ता सडकलन भएका जिल्लाहरू

स्रोत : वन विभाग, २०६० देखि २०७०

नेपालमा कुन कुन जिल्लामा कति परिमाणमा लोक्ता तथा अर्घेलीहरू उत्पादन हुन्छ भन्ने यकिन तथ्याङ्क यस लेखमा उल्लेख गर्न नसकिए पनि नेपाल सरकारको वन विभागले तयार गरेको विगत १० वर्षको तथ्याङ्कलाई हेर्दा कूल ३२ वटा जिल्लाहरूमा लोक्ता सडकलन भएको देखिन्छ। र ती जिल्लाहरू मध्ये परिमाणको हिसाबले बाग्लुङ जिल्लामा सबैभन्दा बढी सडकलन भएको छ भने प्युठान जिल्ला सबैभन्दा कम सडकलन गर्नेमा परेको छ।

हेर्दा कूल ३२ वटा जिल्लाहरूमा लोक्ता सडकलन भएको देखिन्छ। र ती जिल्लाहरू मध्ये परिमाणको हिसाबले बाग्लुङ जिल्लामा सबैभन्दा बढी सडकलन भएको छ भने प्युठान जिल्ला सबैभन्दा कम सडकलन गर्नेमा परेको छ।

चित्र ५: विगत एघार वर्षभित्र सडकलन भएको अर्घेलीको जिल्लागत परिमाणहरू

अर्घेली सडकलन भएका जिल्लाहरू

स्रोत : वन विभाग, २०६० देखि २०७०

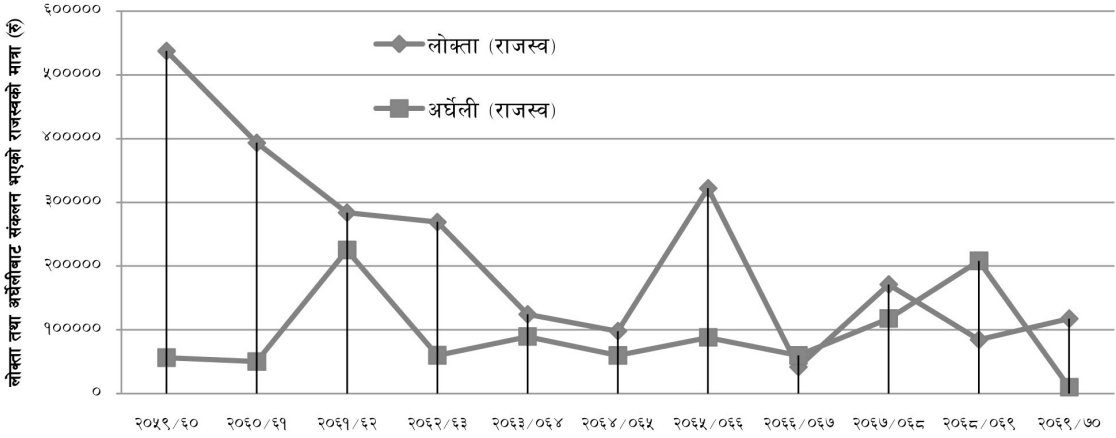
वन विभागको विगत १० वर्षको तथ्याङ्कलाई हेर्दा नेपालभरि कूल १३ वटा जिल्लाहरूमा मात्रै अर्घेलीको सडकलन तथा विक्री वितरण भएको देखाएको छ। सडकलन भएको परिमाणको हिसाबले दोलखा जिल्लामा सबैभन्दा बढी परिमाण सडकलन भएको देखिन्छ, भने जाजरकोटमा सबैभन्दा कम सडकलन भएको देखिन्छ।

उत्पादन, सडकलन तथा विक्री वितरण भएको लोक्ता र अर्घेलीबाट सडकलन भएको राजस्वको अध्ययन अर्को चासोको विषय बन्न सक्दछ। यद्यपि यस लेखमा यो पक्षको यथेष्ट विश्लेषण भने गरिएको छैन। वन विभागले प्रकाशन गरेको तथ्याङ्कलाई हेर्दा सडकलित राजस्वले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा राम्रै योगदान पुऱ्याएको अनुमान

लगाउन सकिन्छ। यद्यपि, सङ्कलित राजस्वको मात्रा भने अपेक्षा अनुसार वृद्धि हुन सकेको देखिदैन। तर विगत दश वर्षभित्र सङ्कलन भएको राजस्वको मात्रालाई हेर्दा

लोक्ताबाट सङ्कलन भएको राजस्वको मात्रा प्रत्येक वर्ष घट्दै गए पनि अर्घेलीबाट सङ्कलन भएको राजस्वको मात्रा चाहिँ थोरै भए पनि बढ्दै गएको देखिन्छ।

चित्र ६: विगत एघार वर्षमा लोक्ता र अर्घेलीको बिक्री वितरणबाट सङ्कलन भएको राजस्वको मात्रा

लोक्ता तथा अर्घेलीबाट राजस्व सङ्कलन भएका दश वर्षहरू

स्रोत : वन विभाग, २०६० देखि २०७०

लोक्ता तथा अर्घेलीबाट सङ्कलन हुने कूल राजस्वको मात्रा क्रमिक रूपमा घट्दै गएको तथ्याङ्कले नेपालमा लोक्ता तथा अर्घेलीको उत्पादन तथा सङ्कलन घटेको हो कि राजस्व मात्रै घटेको हो भन्ने प्रश्न जन्माएको छ। स्थानीय स्तरका हाते कागज उत्पादक तथा राष्ट्रिय स्तरका उद्योगीहरूसँगको छलफलका आधारमा भन्नुपर्दा नेपालमा हाते कागज उत्पादनको मात्रा घटेको छैन तर लोक्तामा अर्घेली, बाबियो र केराको डाँठ प्रयोग गरी कागज बनाउने प्रचलन भने विस्तार बढ्दै गएको छ। यस्तै गरी कोशी पहाडी क्षेत्रका तीन जिल्लाहरूमा सञ्चालित हाते कागज उत्पादन गर्ने उद्योगको सङ्ख्या तथा उत्पादनको मात्रालाई हेर्दा पनि नेपालमा हाते कागजको उत्पादनको मात्रा घटेको होइन भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ।

यसरी लोक्ता तथा अर्घेलीबाट सङ्कलन हुने राजस्व घट्नुले केही गम्भीर प्रश्नहरू जन्माएको छ। पहिलो प्रश्न, हाते कागजको उत्पादनबाट राष्ट्रिय राजस्व किन घटेको हो ? दोस्रो, राष्ट्रिय राजस्वमा योगदान बढ्न नसक्ने उद्योगको राष्ट्रिय महत्त्व के छ ? तेस्रो, हाते कागजको उत्पादन, व्यापार, तथा व्यवसाय बढ्दै जाँदा यसले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा पुऱ्याउने योगदानलाई कसरी बढाउने ? चौथो, के लोक्ता तथा अर्घेली सङ्कलनबाट

उठ्ने राजस्वमा वृद्धि नभए पनि यसले स्थानीय अर्थतन्त्रमा योगदान पुऱ्याइरहेको छ ? पाँचौ, यदि छ भने उक्त योगदानलाई कसरी सार्वजनिक बनाउन सकिन्छ ? यस लेखमा यी सबै प्रश्नहरूको उत्तर दिन नसकिए पनि केही प्रश्नहरूको उत्तर भने कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा भएको हाते कागज उत्पादनको अवस्थाबाट अनुमान गर्न सकिने छ।

नेपाली हाते कागजको उत्पादन राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको हिसाबले पनि महत्त्वपूर्ण भएको कुरा काठमाडौँ उपत्यकाभित्र दर्जनौँको सङ्ख्यामा रहेका उद्योगहरूले पनि सङ्केत गर्दछ। काठमाडौँ उपत्यकाभित्र रहेका उद्योगहरूमध्ये केही उद्योगहरूको अवलोकन तथा उद्योगीहरूसँगको अन्तरक्रियालाई आधार मान्दा प्रायः सबै उद्योगीहरूले आफ्नो व्यवसाय सफल भएको कुरा बताउँछन्। राष्ट्रिय स्तरका यी उद्योगीहरूले अनेक प्रकारका वस्तुहरू (जस्तै :- डायरी, विभिन्न आकार प्रकारका वाक्सहरू, बत्तीका सेटहरू, विभिन्न प्रकारका उपहारका वस्तुहरू, सजावटका सामग्रीहरू, कार्डहरू) बनाउने र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा बिक्री गर्दै आएका छन्। उनीहरूले सयौँ व्यक्तिहरूलाई आफ्नो उद्योगहरूमा रोजगारी पनि दिएका छन्। यी उद्योगी तथा व्यापारीहरूले नेपाली हाते कागजबाट बनाएका विभिन्न प्रकारका वस्तुहरू

काठमाडौंको ठमेल, असन, लाजिम्पाट तथा कुपण्डोलका पसलहरूमा जताततै देख्न सकिन्छ। त्यस्तै गरी अर्को महत्वपूर्ण पक्ष नेपाली सरकारी कामकाजका लागि नेपाली हाते कागज अनिवार्य हुनु पनि हो। यसकारण नेपाली हाते कागजको उत्पादनले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याउँदै आएको कुरामा कुनै दुई मत छैन। तर यसको अन्तिम मूल्यलाई^५ विश्लेषण गर्दा स्थानीय उत्पादक तथा कृषकहरूले तुलनात्मक रूपमा पाउन सक्ने फाइदा चाहिँ पाउन सकेको देखिदैन। यसको अर्थ नेपाली हाते कागजबाट उत्पादन भएका वस्तुहरूको अन्तिम मूल्यले राष्ट्रिय स्तरका ठूला व्यापारी, उद्यमी, राष्ट्रिय उद्यमी तथा स्थानीय उत्पादकहरूका बीच मध्यस्थता गर्ने व्यक्ति, उत्पादित वस्तु अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा निर्यात गर्ने निर्यातकर्ताहरू र होलसेलरहरूले बढी फाइदा लिइरहेका छन् (ANSAB 2009)।

यद्यपि, नेपाली हाते कागजको उत्पादन, ती कागजबाट निर्माण हुने अन्य वस्तुहरूको मात्रा तथा देशको विभिन्न ठाउँहरूमा भएको हाते कागजसँग सम्बन्धित उद्योग तथा उद्यमीहरूको उत्पादन, बिक्री वितरण तथा बजारीकरणको अवस्था हेर्दा हाते कागजको उत्पादनलाई नेपालको एक महत्वपूर्ण उद्योगका रूपमा लिन सकिन्छ। तर यी उद्योग तथा उद्यमीहरूको दीर्घकालीनताका लागि विभिन्न चुनौतीहरू छन्। ती चुनौतीहरूको पहिचान गरी समयमै

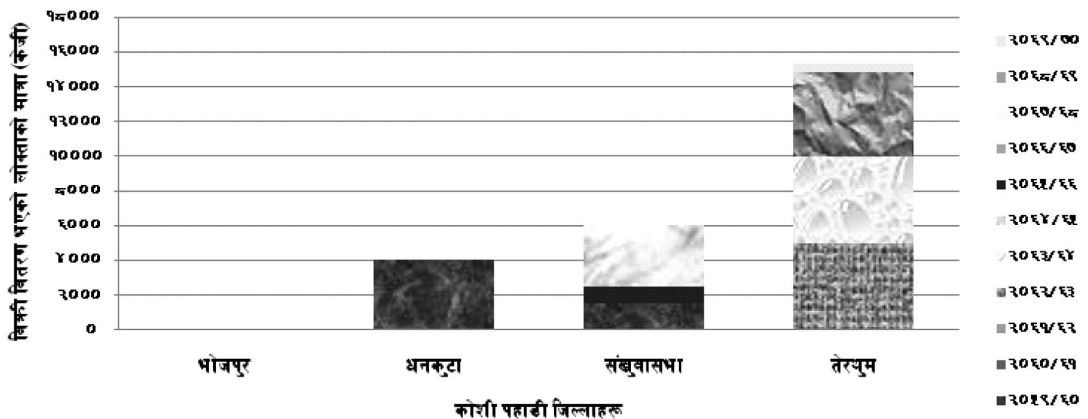
सही कदम नचाल्ने हो भने यी उद्योगहरूको भविष्य समस्याग्रस्त हुन सक्दछ। जस्तै :- यस्ता उद्योग वा उत्पादन समूहहरूले कच्चा पदार्थ कहाँबाट प्राप्त गर्दछन् र उक्त कच्चा पदार्थको उत्पादनको दीर्घकालीनताका लागि कुनै लगानी गरिएको छ कि छैन भन्ने कुरा निकै महत्वपूर्ण छ। यद्यपि, यी विषयहरूका बारेमा यस लेखले चर्चा गर्न सकेको छैन।

३. कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा नेपाली हाते कागज उत्पादनको अवस्था

क) कच्चा पदार्थ उत्पादनको अवस्था

कोशी पहाडी जिल्लाको हावापानी, भौगोलिक तथा पर्यावरणीय अवस्था लोक्ता तथा अर्घेली उत्पादनका हिसाबले राम्रो मानिन्छ। तर वन विभागले प्रकाशन गरेको तथ्याङ्क अनुसार यी जिल्लाहरूमा लोक्ता तथा अर्घेली सङ्कलन तथा बिक्री वितरणको परिमाण निकै कम भएको देखिन्छ। उक्त तथ्याङ्कलाई हेर्दा कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा के लोक्ता र अर्घेली उत्पादन तथा सङ्कलन नै नहुने हो त भन्ने प्रश्न उठ्दछ। तर अभ्यासमा हेर्दा यी चार वटा जिल्लाहरू मध्ये धनकुटा बाहेक अन्य जिल्लाहरूमा नगन्य मात्रामा लोक्ता र अर्घेली सङ्कलन भई ठूलो मात्रामा नेपाली हाते कागज उत्पादन भइरहेको देखिन्छ।

चित्र ७: कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा विगत एघार वर्षमा बिक्री वितरण भएको लोक्ताको परिमाण

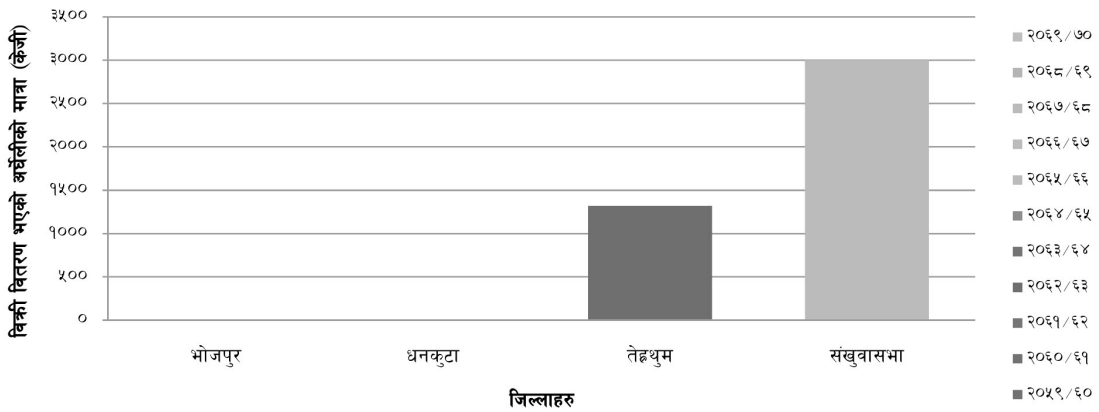
स्रोत : वन विभाग, २०६० देखि २०७०

^५ हाते कागजबाट बनेका अन्य समान वा वस्तुहरूलाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा बिक्री गर्दाको मूल्यलाई यस लेखमा अन्तिम मूल्य भनिएको हो।

चित्र ७ मा भएको तथ्याङ्कले कोशी पहाडी चार जिल्लाहरू मध्ये भोजपुर बाहेक अन्य तीन जिल्लाहरूमा विगत एघार वर्षभित्र लोक्ताको उत्पादन, सङ्कलन तथा बिक्री वितरण भएको देखिन्छ। विगत एघार वर्षको कूल तथ्याङ्कलाई तुलनात्मक रूपमा हेर्दा यी तीन जिल्लाहरू मध्ये पनि तेह्रथुम जिल्लामा बढी सङ्कलन तथा बिक्री वितरण भएको देखिन्छ। तर अध्ययन गर्ने सिलसिलामा अवलोकन गरिएको उद्योगहरूको सङ्ख्या, अवस्था तथा उत्पादकहरूसँगको छलफल र अन्तरक्रियालाई आधार

मान्दा उक्त तथ्याङ्क वास्तविकताभन्दा फरक भएको अनुमान हुन्छ। जस्तै:- उपलब्ध तथ्याङ्कले भोजपुर जिल्लामा लोक्ताको सङ्कलन तथा बिक्री वितरण पूर्ण रूपमा शून्य भएको देखाउनु, धनकुटा जिल्लामा बिक्री वितरणको मात्रा देखाउनु र तेह्रथुम जिल्लामा तुलनात्मक रूपमा बढी सङ्कलन हुनु वास्तविकता भन्दा फरक छ। त्यसैगरी वन विभागको तथ्याङ्कले अर्घेली उत्पादनको अवस्थालाई पनि अध्ययनको क्रममा अवलोकन गरिएको अवस्था भन्दा फरक देखाएको छ।

चित्र ८: कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा विगत एघार वर्षमा बिक्री वितरण भएको अर्घेलीको परिमाण

स्रोत : वन विभाग, २०६० देखि २०७०

चित्र ८ अनुसार कोशी पहाडी चार जिल्लाहरूमध्ये सङ्खुवासभा र तेह्रथुममा मात्रै अर्घेलीको सङ्कलन तथा बिक्री वितरण भएको देखिन्छ जुन कुरा अध्ययन गर्ने सिलसिलामा अवलोकन गरिएको अवस्था भन्दा फरक छ। जस्तै :- भोजपुर जिल्लामा रहेका हाते कागज उत्पादन गर्ने उद्योगहरूको स्थलगत अध्ययन, अवलोकन तथा अन्तरक्रिया गर्दा यस जिल्लामा ठूलै परिमाणमा अर्घेलीको उत्पादन, सङ्कलन तथा बिक्री वितरण भएको कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ। यसको अलावा तथ्याङ्कमा देखिएको सङ्कलित तथा बिक्री वितरण भएको अर्घेलीको मात्रा पनि वास्तविकता भन्दा निकै कम भएको देखिन्छ। किनभने कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा हाल सञ्चालित नेपाली हाते कागज उद्योगहरूको सङ्ख्या, ती उद्योगहरूबाट उत्पादन भएको कागजको मात्रा र उत्पादकहरूको भनाइलाई विश्लेषण गर्दा उपलब्ध तथ्याङ्क भन्दा कैयौं गुणा बढी लोक्ता तथा अर्घेली कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा सङ्कलन तथा बिक्री वितरण भएको कुरा प्रस्टै अनुमान

गर्न सकिन्छ। यसकारण सरकारी तथ्याङ्क र कागज उत्पादकहरूबाट सङ्कलन गरिएको तथ्याङ्कहरूका बीच भएको अन्तरले हाते कागज उत्पादन भएर पनि किन कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा लोक्ता तथा अर्घेली सङ्कलन तथा बिक्री वितरणको तथ्याङ्क नआएको हो वा कम भएको हो भन्ने प्रश्न जन्माएको छ।

ख) हाते कागज उत्पादनको अवस्था

कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा नेपाली हाते कागज उत्पादन गर्ने उद्योगहरूको सङ्ख्या सुरुआतबाट हालसम्म हेर्दा विगत दश वर्षभित्र विस्तारै बढ्दै गएको देखिन्छ। बहुसरोकारवाला वन कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेका चारवटा जिल्लाहरूमा हाल सञ्चालनरत नेपाली हाते कागजहरूको खोजी गर्दा कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा कूल १३ वटा कागज उत्पादन गर्ने उद्योगहरू विभिन्न ठाउँहरूमा रहेको सामान्य तथ्याङ्क भेटिएको छ। ती उद्योगहरू कुनै भर्खरै स्थापना भएका छन् भने कुनै उद्योगहरू धेरै वर्ष पहिले स्थापना भएका छन्। ती

उद्योगहरूको उत्पादन गर्ने परिणाम, उद्योगको संरचना र कच्चा पदार्थको स्रोतहरूको अवस्था पनि समान छैन । यद्यपि प्रायः सबै उद्योगहरूले उत्पादन गर्ने कागजको बजार चाहिँ काठमाडौँ नै रहेको छ । यी उद्योगहरूले उत्पादन गर्ने कागज काठमाडौँमा रहेका विभिन्न व्यापारीहरूको माध्यमबाट बिक्री वितरण हुँदै आएको छ । यी उद्योगहरू मध्ये बहुसङ्ख्यक उद्योगहरूले लोक्ता र अर्घेली मिसाएर कागज उत्पादन गर्दै आएका छन् भने केही उद्योगहरूले चाहिँ शुद्ध लोक्ताको मात्रै पनि बनाउने गरेका छन् । साथै यी उद्योगहरू मध्ये सङ्खुवासभाको

तामाफोक गाविसमा रहेको एक उद्योगले चाहिँ विगत दुई तीन वर्षदेखि लोक्तामा बावियो पनि मिसाएर कागज उत्पादन गर्न थालेको छ ।

कागज उत्पादनको सुरुआत तथा स्थापनाको मितिका हिसाबले सबैभन्दा पुरानो उद्योग विक्रम संवत् २०४६ मा स्थापना भएको देखिन्छ, भने सबैभन्दा नयाँ चाहिँ गत आर्थिक वर्ष २०७१ मा स्थापना भएको छ । र, हाल सञ्चालित उद्योगको सङ्ख्याको हिसाबले भोजपुर जिल्लामा सबैभन्दा बढी उद्योगहरू सञ्चालित छन् भने सबैभन्दा कम तेह्रथुम जिल्लामा रहेका छ ।

तालिका १: कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा हाल सञ्चालित नेपाली हाते कागज उद्योगहरूको स्थापनाको क्रम

	२०६० अघि	२०६१	२०६२	२०६३	२०६४	२०६५	२०६६	२०६७	२०६८	२०६९	२०७०	२०७१	कूल
तेह्रथुम	१	०	०	०	०	०	०	१	०	०	०	०	२
सङ्खुवासभा	२	०	२	०	०	०	०	०	०	०	०	१	५
भोजपुर	०	०	०	०	०	३	०	१	०	२	०	०	६
कूल	३	०	२	०	०	३	०	२	०	२	०	१	१३

स्रोत: सम्बन्धित उद्योगका व्यवस्थापन समितिहरू, २०१३ र २०१४

एकातिर हाते कागज उत्पादन गर्ने उद्योगहरूको सङ्ख्या बढ्दै गएको र अर्कोतिर प्रायः उद्योगहरू सामुदायिक वनबाट प्राप्त स्रोतहरूमा निर्भर हुनुले सामुदायिक वनहरूमा कच्चा पदार्थको सही संरक्षण तथा व्यवस्थापन गरिनु पर्ने कुरालाई सङ्केत गरेको छ । यी उद्योगहरूले स्थापना भएको समयदेखि आर्थिक वर्ष २०६९/७०

सम्म उत्पादन गरी बेचबिखन गरेको कागजको परिमाण प्रत्येक वर्ष विस्तारै बढ्दै गएको तथ्याङ्कले पनि उक्त कुराका लागि वलियो आधार सिर्जना गरेको देखिन्छ । यी उद्योगहरू सामान्यतया तीन प्रकारका संरचनाहरूमा (निजी, सामुदायिक र निजी-सामुदायिक साभेदारी) मा आधारित भई सञ्चालित भएको देखिन्छ ।

तालिका २: कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा हाल सञ्चालित नेपाली हाते कागज उद्योगहरूको केही विशेषताहरू

जिल्लाहरू	कच्चा पदार्थको स्रोत				उद्योगको प्रकार			
	सरकारी वन	निजी वन	सामुदायिक वन	कूल	निजी	साभेदारी	सामुदायिक	कूल
तेह्रथुम	०	१०	१८	२८	१	०	१	२
सङ्खुवासभा	०	२	२५	२७	२	३	०	५
भोजपुर	०	०	१४	१४	३	२	१	६
कूल	०	१२	५७	६९	६	५	२	१३

स्रोत: सम्बन्धित उद्योगका व्यवस्थापन समितिहरू, २०१३ र २०१४

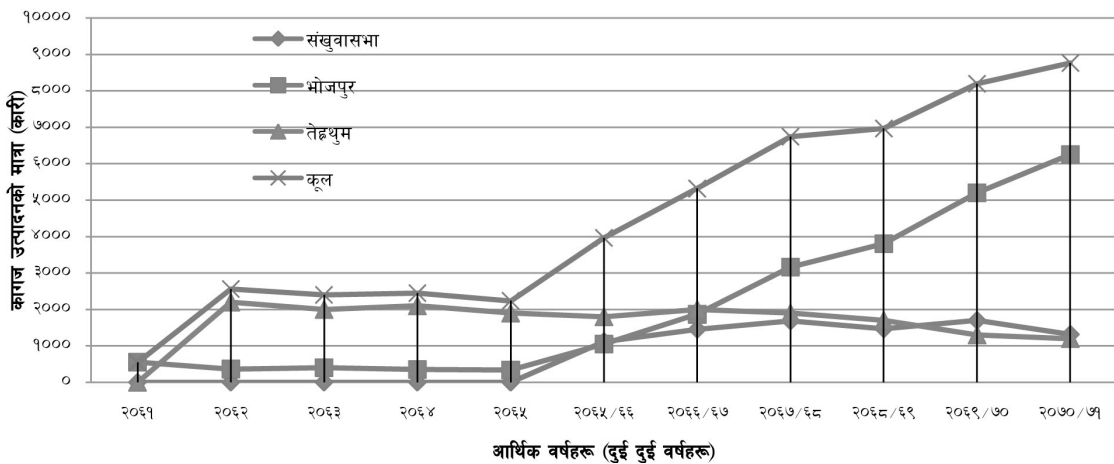
कूल १३ वटा उद्योगहरूको कच्चा पदार्थको स्रोत १२ वटा निजी वन तथा ५७ वटा सामुदायिक वनहरू रहेको देखिन्छ । तर सरकारी वनबाट भने कुनै पनि कच्चा पदार्थहरूसङ्कलन नहुने कुरा सम्बन्धित उद्योगका व्यवस्थापकहरू बताउँछन् । उक्त तथ्याङ्क

अनुसार बहुसङ्ख्यक उद्योगहरू सामुदायिक वन क्षेत्रमा रहेको स्रोतमा निर्भर छन् । यसले के सङ्केत गर्दछ भने सामुदायिक वन क्षेत्रहरूमा लोक्ता तथा अर्घेलीको संरक्षणको अवस्थाले यस क्षेत्रमा रहेका उद्योगहरूको दिगोपनाको निर्धारण गर्दछ ।

सङ्ख्याको हिसाबले कोशी पहाडी जिल्लामा हाल सञ्चालित १३ वटा हाते कागज उद्योगहरू मध्ये ६ वटा निजी, ५ वटा साभेदारी (निजी र सामुहिक वन) र २ वटा सामुदायिक (सामुदायिक वनले मात्रै) रूपमा सञ्चालित छन्। यी उद्योगहरूले स्थापनादेखि आर्थिक वर्ष २०७० सम्ममा गरेको कागजको उत्पादनको मात्रा हेर्दा केही उद्योगहरूले तुलनात्मक रूपमा धेरै कागज उत्पादन गरी बिक्री गरेको देखिन्छ। यी १३ वटा उद्योगहरूबाट स्थापना भएदेखि आर्थिक वर्ष २०७१ सम्म बिक्री वितरण गरेको कागजको परिमाणको हिसाबले तेह्रथुम जिल्लाबाट सबैभन्दा बढी (२६,३०० कोरी), दोस्रोमा भोजपुर (२५,३७० कोरी) र

सङ्खुवासभामा सबैभन्दा कम (११,६१९ कोरी) कागज बिक्री वितरण भएको देखिन्छ। तर, सङ्खुवासभा जिल्लामा यो भन्दा धेरै परिमाण विगतमा उत्पादन भई बिक्री वितरण भएको हुनु पर्दछ। उक्त तथ्याङ्क यस जिल्लामा थुप्रै उद्योगहरू पहिले सञ्चालन भए पनि हाल बन्द भएको कारण ती उद्योगहरूले उत्पादन गरी बिक्री वितरण गरेका कागजको परिमाण यस लेखमा समावेश गर्न सकिएन। उक्त कुरा अन्य जिल्लाहरूमा पनि लागू हुन सक्दछ। यसको अर्को अर्थ के हो भने यस लेखमा समावेश गरिएको तथ्याङ्क पूर्ण छैन र यही कारण हाते कागज उत्पादनको मात्रा यहाँ प्रस्तुत गरिएको भन्दा बढी हुनु पर्दछ।

चित्र ९: कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा हाल सञ्चालित हाते कागज उत्पादन गर्ने उद्योगहरूको उत्पादनको अवस्था

स्रोत: सम्बन्धित उद्योगका व्यवस्थापन समितिहरू, २०१३ र २०१४

समग्रमा हाते कागज उत्पादनको परिमाण कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा तिब्र रूपमा बढ्दै गएको देखिन्छ। तर उक्त तथ्याङ्क राष्ट्रिय तथ्याङ्कले देखाएको लोक्ताको सङ्कलन तथा बिक्री वितरणको घट्दो तथ्याङ्कसँग बाभिएको छ। कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा हाते कागज उत्पादनको परिमाण सम्बन्धित उद्योगहरूसँगको प्रत्यक्ष कुराकानीबाट सङ्कलन गरिएको कारण राष्ट्रिय तथ्याङ्कभन्दा यही तथ्याङ्क सही हुनु पर्दछ। यदि यसो हो भने कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा हाते कागज उत्पादनको मात्रा प्रत्येक वर्ष बढ्दै गएको छ र उक्त वृद्धिले यस क्षेत्रको अर्थतन्त्र तथा स्थानीय रोजगारीमा कुनै न कुनै रूपमा योगदान पुऱ्याई नै रहेको हुनु पर्दछ। त्यसै गरी यसको अर्थ के पनि हो भने कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा कच्चा पदार्थको सङ्कलित परिमाण घटेको नभएर केही कारणले गर्दा राष्ट्रिय तथ्याङ्कमा आउन नसकेको हुनु पर्दछ।

ग) रोजगारी सिर्जनामा योगदान

हाते कागज उत्पादनको मात्रा बढ्दै जाँदा यी उद्योगहरूले स्थानीय तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा के कस्तो योगदान पुऱ्याउँदै आएका छन् भन्ने कुराको विश्लेषण गरिनु आवश्यक देखिन्छ। उत्पादित कागजले स्थानीय स्तरमा पुऱ्याएको योगदान, उक्त कागज उत्पादनका लागि आवश्यक कच्चा पदार्थ सङ्कलन, सङ्कलित कच्चा पदार्थबाट कागज बनाउन लाग्ने श्रम तथा कागज उत्पादन गर्ने उद्योगका व्यवस्थापक गरी सामान्यतया तीन तहहरूमा रोजगारीको सिर्जना हुने कुराका आधारमा आँकलन गर्न सकिन्छ। तर उक्त कागजले राष्ट्रिय स्तरमा सिर्जना गरेको योगदानको विश्लेषण गर्न त्यति सजिलो छैन। यद्यपि, काठमाडौँमा रहेको एक उद्योगसँग सामान्य छलफल गरी कागजबाट सिर्जना हुने रोजगारीको आँकलन गर्ने प्रयास गरिएको छ।

तालिका ३: सञ्चालित उद्योगहरूले उत्पादन गरेको कागजबाट रोजगारी सिर्जनामा पुगेको योगदानको आँकलन

जिल्लाहरू	कूल कागज उत्पादन (कोरी)	कच्चा पदार्थको अनुमानित मात्रा ^६ (केजी)	कच्चा पदार्थ सङ्कलनमा लाग्ने श्रम (प्रति व्यक्ति प्रति दिन) ^७	अनुमानित रोजगारी सिर्जना (प्रति व्यक्ति प्रति वर्ष)				कूल रोजगारी (प्रति व्यक्ति प्रति वर्ष)
				कच्चा पदार्थ सङ्कलनबाट ^८	कागज उत्पादन गर्ने कामबाट ^९	व्यावस्थापन ^{१०}	कागजबाट अन्य वस्तुहरू बनाउँदा ^{११}	
सङ्खुवासभा	११६१९	२०९१४२	४१८२८.४	१५४.९	७७४.६	४१८.३	५५.१	१४०२.९
भोजपुर	२५३७०	४५६६६०	९१३३२.०	३३८.३	१६९१.३	९१३.३	१२०.४	३०६३.३
तेह्रथुम	२६३००	४७३४००	९४६८०.०	३५०.७	१७५३.३	९४६.८	१२४.८	३१७५.६
कूल	६३२८९	११३९२०२	२२७८४०.४	८४३.९	४२१९.३	२२७८.४	३००.४	७६४१.९

स्रोत: सम्बन्धित उद्योगका व्यवस्थापक तथा काठमाडौँस्थित एक उद्योगको व्यवस्थापकसँग गरिएको अनुमानित आँकडा, सन् २०१४

अनुमान गरिएको आँकडा अनुसार कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा हालसम्म सञ्चालित उद्योगहरूले स्थानीय स्तरदेखि राष्ट्रियस्तरमा रोजगारी सिर्जना गर्ने काममा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याइरहेको देखिन्छ। यसको अर्को अर्थ के हो भने उक्त कागजको उत्पादनले स्थानीयदेखि राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा योगदान पुऱ्याउनु हो। रोजगारीको तुलनात्मक विश्लेषण गर्दा स्थानीय स्तरमा रोजगारी

सिर्जना गर्ने काममा बढी योगदान देखिन्छ। तर राष्ट्रिय स्तरका उद्यमीहरूले विभिन्न खालका वस्तुहरू बनाउँदा सिर्जना भएको रोजगारीको अलावा ती वस्तुहरूको व्यापारबाट सङ्कलन हुने राजस्वको मात्रालाई पनि देखाउन सकिएको भए हाते कागज उत्पादनले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा पुऱ्याउने योगदान स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्थ्यो तर उक्त तथ्याङ्कका विश्लेषण यस लेखमा गर्न सकिएको छैन।

६ कोशी पहाडी जिल्लाका उद्योगहरूले ४० ग्राम, ३० ग्राम, २० ग्राम, १५ ग्राम र १० ग्राम तौल भएका कागजहरू उत्पादन गर्दै आएका छन्। यी विभिन्न तौल भएका कागजहरूको तौल (जस्तै एक कोरी कागजको) पनि फरक फरक हुन्छ (४० ग्रामको ८ केजी, ३० ग्रामको ६ केजी, २० ग्रामको ४ केजी, १५ ग्रामको ३ केजी र १० ग्रामको २ केजी)। सामान्यतया १ केजी कागज बनाउनका लागि २.५ देखि ३ केजी सम्म कच्चा पदार्थ चाहिन्छ (लोकता र अर्घेओ)। कोशी पहाडी जिल्लामा भएका उद्योगहरूले प्राय २० ग्राम, ३० ग्राम र ४० ग्राम तौल भएको कागज उत्पादन गर्दै आएका छन्। कागजको तौल तथा खपत हुने कच्चा पदार्थको परिमाण हिसाब गर्दा सामान्यतया एक कोरी कागज उत्पादन गर्नका लागि १० देखि २४ केजी सम्म कच्चा पदार्थ चाहिन्छ। उक्त कच्चा पदार्थको मात्रालाई औसत १८ केजी मानी यस लेखमा सिर्जना भएको रोजगारीको आँकलन गरिएको छ। यसकारण यस लेखमा १ कोरी कागज १८ केजी कच्चा पदार्थबाट बन्ने अनुमानित आँकडाका आधारमा कूल कागजको मात्रालाई १० ले गुणन गरी सङ्कलन भएको कच्चा पदार्थको परिमाण निकालिएको छ।

७ एक व्यक्तिले एक दिनमा सरदर ५ केजी कच्चा पदार्थ सङ्कलन गर्न सक्छ भन्ने आँकडाका आधारमा कूल कच्चा पदार्थको मात्रालाई ५ ले भाग गरी अनुमानित रोजगारीको आँकडा निकालिएको छ।

८ अनुमानित वार्षिक पूर्णकालीन कूल रोजगारीको सङ्ख्या निकाल्नका लागि कुनै राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्राप्त नभएको कारण वार्षिक रूपमा एक व्यक्तिले २७० दिन काम गर्न सक्ने दिनलाई आधार मानिएको छ। उक्त दिन वर्षको कूल ३६५ दिनमध्ये ५२ दिन शनिवार विदा, २५ दिन वार्षिक चाडपर्व विदा र १९ दिन अन्य विदाको गरी कूल ९५ दिनलाई घटाइएको छ।

९ सामान्यतया एक व्यक्तिले एक दिनमा १ कोरी कागज बनाउन सक्दछ। यस लेखमा यही मात्राका आधारमा २७० दिनमा एक व्यक्तिले २७० कोरी नै कागज उत्पादन गर्न सक्दछ भन्ने कुरालाई आधार मानी कूल कागजलाई २७० ले भाग गरी यो आँकडा निकालिएको छ।

१० करिव ५०० कोरी कागजको व्यवस्थापनका लागि एक जना व्यक्तिले एक वर्षभरी काम गर्नुपर्ने हुनाले कूल कागजको मात्रालाई ५०० ले भाग गरी यो आँकडा निकालिएको छ।

११ सामान्यतया १ कोरी कागज रड लगाउँदा एक जना व्यक्तिलाई २ घण्टा, उक्त रड लगाएको कागजलाई आवश्यकता अनुसारको आकारमा टुक्रा पार्नका लागि ४ घण्टा, र उक्त कागजबाट अन्य वस्तुहरू बनाउँदा औसतमा ४ घण्टा (जस्तै: ३० वटा नोट बुक बनाउन ४ घण्टा, २०० वटा सानो भोला बनाउन ४ घण्टा, २०० वटा वाकस बनाउन ७ घण्टा र अन्य काममा सरदर २ घण्टा लाग्ने अनुमान काठमाडौँ स्थित एक उद्योगिसँग बसेर गरियो, जसको औसत ४.२ हुन्छ) गरी १ कोरी कागजले सामान्यतया १०.२५ घण्टाको औसत काम सिर्जना गर्ने अनुमानित आँकडा हुन्छ। एक व्यक्तिले एक वर्षमा २७० दिन काम गर्नु भनेको २७० दिन गुणा ८ घण्टा प्रति दिन गुणन गर्दा एक व्यक्तिले एक वर्षमा कूल २१६० घण्टा काम गर्दछ। यही आँकडाका आधारमा एक व्यक्तिलाई एक वर्ष रोजगारी सिर्जना गर्नका लागि २१०.७ कोरी कागज (२१० गुणा १०.२५ बराबर २१६० घण्टा) चाहिन्छ।

लोक्ता तथा अर्घेली वनमा पाइने हुनाले उल्लिखित उद्योगहरूले कागज उत्पादन गर्दा प्रयोग गर्ने कच्चा पदार्थ कहाँबाट आउँछ र यी उद्योगहरूको दीर्घकालीनताका लागि आवश्यक कच्चा पदार्थको दीर्घकालीन संरक्षण तथा व्यवस्थापन भएको छ कि छैन भन्ने कुरा निकै महत्वपूर्ण छ। कोशी पहाडी जिल्लाका केही ठाउँहरूमा निजी व्यक्तिहरूले आफ्नो केही निजी जग्गामा अर्घेलीको खेती गर्न थालेका छन्। तर सामुदायिक वन क्षेत्रहरूमा यसको वृक्षारोपण तथा संरक्षणका कामहरू हुन सकेको छैन। यसकारण, कोशी पहाडी जिल्लाका हाते कागज उद्योगहरूको दिगोपनका लागि केही प्रश्नहरू उठेको अनुमान लगाउन सकिन्छ। यद्यपि, कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा अर्घेली र लोक्ताको व्यापक वृक्षारोपण गरी नेपाली हाते कागज उत्पादनलाई एउटा महत्वपूर्ण उद्योगको रूपमा विकास गर्न सकिने सम्भावना भने निकै राम्रो छ। यसका लागि कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा लोक्ता तथा अर्घेलीको दिगो संरक्षण तथा व्यवस्थापनका विषयमा थप अध्ययन तथा अनुसन्धानका लागि आवश्यक कदम चाल्नुपर्ने देखिन्छ।

४. कोशी पहाडी क्षेत्रका नेपाली हाते कागज उत्पादनका प्रमुख चुनौतीहरू

यस लेखको अघिल्लो खण्डहरूमा कोशी पहाडी क्षेत्रमा सञ्चालित नेपाली हाते कागज उत्पादनले स्थानीय तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्र तथा रोजगारी सिर्जना गर्ने काममा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याइरहेको कुराको चर्चा गरियो। तर ती उद्योगहरूको दीर्घकालीनताको सुनिश्चितता गर्नका लागि अनेकौं चुनौतीहरू रहेको देखिन्छ। यहाँ केही प्रमुख चुनौतीहरूको चर्चा गरिएको छ।

क) हाते कागज उद्योगहरूको दिगोपनाको सुनिश्चितता गर्नु

हाते कागज उद्योगहरूको सङ्ख्या बढ्दै जानु र ती उद्योगहरूबाट उत्पादन भएका कागजको परिमाण बढ्दै जानु एक अर्थमा सकारात्मक भए पनि यसले ती उद्योगहरूको दीर्घकालीनतामा गम्भीर प्रश्नहरू जन्माउँदै लगेको देखिन्छ (HANDPASS 2003)। किनभने बढ्दो कागजको परिमाणले कच्चा पदार्थको दोहन तिब्र रूपमा बढाउँदै लगेको हुन्छ। जुन कुराको नियन्त्रण गर्न निकै कठिन हुन्छ। त्यस्तैगरी नेपाली हाते कागजको माग राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारहरूमा बढ्दै गएको छ। एकातिर यसरी बढ्दो बजारको माग तथा

अर्कोतिर स्थानीय स्तरमा कागज उत्पादन गर्ने उद्योगको बढ्दो सङ्ख्याले स्थानीय स्तरमा उपलब्ध सीमित कच्चा पदार्थको दोहनमा प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण सिर्जना हुँदै गएको छ भने अर्कोतिर कागज उत्पादन गर्ने उद्योगीहरू स्रोतको उचित संरक्षण तथा व्यवस्थापन भन्दा सकेसम्म धेरै कागज उत्पादन गर्ने उद्देश्यतिर केन्द्रित हुँदै जाने सम्भावना बढ्दै जान सक्दछ।

ख) सम्पूर्ण कच्चा पदार्थको सङ्कलन तथा बिक्री वितरणलाई वैधानिक बनाउनु

कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा उत्पादन हुने कागजको कच्चा पदार्थको प्रमुख स्रोत भनेको सामुदायिक वनहरू हुन्। तर लोक्ता तथा अर्घेली उपलब्ध हुने सामुदायिक वनहरूले आफ्नो सामुदायिक वन क्षेत्रमा भएको कच्चा पदार्थको सङ्कलन तथा बिक्री वितरण वैधानिक रूपमा गर्नका लागि स्रोत उपलब्धताको अध्ययन तथा मापन (इन्भेन्ट्री) गरी सामुदायिक वनको कार्ययोजनामा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको हुनु पर्दछ। यसकारण इन्भेन्ट्री गर्नु तथा कार्ययोजनाको अवधि सकिएपछि फेरि यसको परिमार्जन गर्ने काम सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूका लागि आर्थिक तथा प्राविधिक हिसावले महङ्गो वा खर्चिलो हुन्छ। तर यी सामुदायिक वन क्षेत्रहरूमा उपलब्ध कच्चा पदार्थ उद्योगहरूलाई बिक्री वितरण गर्नका लागि उक्त कुरा गर्नेपर्ने हुनाले यो प्रक्रिया सामुदायिक वन क्षेत्रमा उपलब्ध कच्चा पदार्थमा निर्भर हाते कागज उद्योगहरूका लागि प्रमुख चुनौती बन्दै आएको छ। त्यस्तैगरी काठमाडौं भित्र सञ्चालित हाते कागज उद्योगहरूले देशका विभिन्न ठाउँहरूबाट सङ्कलन भएको कच्चा पदार्थको मात्रा तथा कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा रहेका केही हाते कागज उद्योगीहरूसँगको छलफल अनुसार नेपालको धेरै ठाउँहरूमा उत्पादन भएको कच्चा पदार्थ अवैधानिक रूपमा सङ्कलन तथा बिक्री वितरण हुँदै आएको छ।

ग) उत्पादन तथा बजारीकरणको जटिल तथा भ्रञ्जटिलो प्रक्रियाहरू सहजरूपमा पार गर्नु

हाते कागज उत्पादनदेखि बिक्री वितरणको प्रक्रिया सामान्य व्यक्तिका लागि निकै जटिल तथा भ्रञ्जटिलो देखिन्छ। हातेकागज उद्योग वन स्रोतमा आधारित भएको कारण हरेक प्रक्रियाहरूमा उद्योगीले सम्बन्धित जिल्ला वन कार्यलय तथा इलाका वन कार्यलयको अनुमति लिई रहनुपर्ने हुन्छ। जुन कुरा ग्रामीण समाजमा रहेको एक सामान्य व्यक्तिका लागि निकै कठिन, महङ्गो तथा

भञ्ज्याङ्गटिलो हुन्छ । जस्तै एक उद्यमीले कागज उत्पादन गर्नका लागि पहिले कच्चा पदार्थ सङ्कलनको अनुमतिका लागि निवेदन दिने, उक्त निवेदन दिएपछि सङ्कलनका लागि छोडपुर्जी लिने, छोडपुर्जी अनुसार निर्धारित समय अवधिमा कच्चा पदार्थ सङ्कलन गरिसक्ने, सङ्कलन गरिसकेपछि सङ्कलन भएको लिखित जानकारी जिल्ला वन कार्यालयलाई दिने, उक्त सङ्कलित कच्चा पदार्थ स्थानान्तरणका लागि अनुमति लिने, सङ्कलित कच्चा पदार्थबाट कागज बनिसकेपछि सङ्कलन छोडपुर्जीका आधारमा उत्पादित कागज बिक्री वितरण गर्नका लागि अनुमतिपत्र लिने र उक्त अनुमतिपत्र प्राप्त गरेको निश्चित दिन भित्र (सामान्यतया १० दिन) उक्त कागज बजारमा बिक्री गरिसक्नु पर्ने जस्ता कामहरूका लागि एक उद्यमीले जिल्ला वन कार्यालयको निरन्तर अनुमति तथा स्वीकृति लिइरहनु पर्दछ । यसको अलावा यातायातको असुविधाका कारण उत्पादित कागजहरू बजारमा पुऱ्याउने काम पनि उद्यमीहरूका लागि निकै ठूलो चुनौती बन्दै आएको छ ।

घ) उद्योगमा काम गर्ने कामदारहरूलाई पूर्णकालीन रोजगारीको अवसर प्रदान गर्नु

कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा रहेका सम्पूर्ण नेपाली हाते कागज उद्योगहरू पूर्ण रूपमा वा बाह्रै महिना सञ्चालन हुँदैनन् । यसको प्रमुख कारण हावापानी तथा मौसममा भएको परिवर्तन हो । किन्तु भने लोक्ता तथा अर्घेली उच्च पहाडी तथा हिमाली भेगहरूमा हुने भएको कारण प्रायः सम्पूर्ण हाते कागज उद्योगहरू पनि उच्च पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रहरूमा नै रहेका छन् । ती उद्योगहरू वर्षायामको समयमा पानी पर्ने हुनाले र हिउँदको समयमा बढी जाडो तथा तुवालो लाग्ने हुनाले करिब ३ देखि ६ महिनाको अवधिमा उद्योगहरू सञ्चालन हुन सक्दैनन् । परिणामस्वरूप यी हाते कागज उद्योगहरूमा काम गर्ने कामदारहरूले काम सिकेर केही समय वा एक वर्ष काम गरेपछि उक्त काम छाडेर अर्को पेशामा लागेको कैयौं उदाहरणहरू छन् । यसकारण, यस क्षेत्रमा भएका हाते कागज उद्योगहरूको एक प्रमुख चुनौती भनेको आफ्नो उद्योगहरूमा काम गर्ने कामदारहरूलाई पूर्णकालीन रोजगारी प्रदान गर्नु रहेको छ ।

ङ) गुणस्तरीय कागज उत्पादनको सुनिश्चितता गर्नु

उत्पादन भएको हाते कागजको गुणस्तरीयता एक प्रमुख विषय हो । कागजमा गुणस्तरीयता कम हुने बित्तिकै उक्त कागजको मूल्य २० देखि २५ प्रतिशत कम हुन्छ ।

नेपाली हाते कागजमा गुणस्तरीयता हुनका लागि सात वटा विशेषताहरू हुन जरुरी हुन्छ ।

- १) तयारी भएको कागजको आकार बाझो वा टेढो नभई चारकुना राम्ररी मिलेको हुनुपर्ने र उक्त कुरा खासगरी कागज बनाउने फ्रेममा भर पर्दछ (जस्तै फ्रेम चारकुना मिलेको छैन भने उक्त फ्रेममा बनाइएको कागज सतह चारकुना मिलेको हुँदैन) ।
- २) तयारी भएको कागजको मोटाइ वा बाक्लोपना कतै बाक्लो र कतै पातलो नभई सबैतिर समान तरिकाले लेबल मिलेको हुनु पर्दछ ।
- ३) कच्चा पदार्थ (लोक्ता, अर्घेली, वा अन्य कुनै) पकाउँदा वा उमाल्दा प्रयोग गरिएको केमिकल (कास्टिक सोडा वा अन्य कुनै पदार्थ) पकाई सकेपछि राम्ररी धोएको वा पखालेको हुनु पर्दछ (अन्यथा उक्त कागजमा पछि रङ राम्ररी लाग्दैन र उक्त कागज खेर जान्छ) ।
- ४) तयारी भएको कागजको पाना सफा हुनु पर्दछ । यदि उक्त कागजमा कुनै धूलो, मैलो वा फोहर कसिङ्गारहरू लागेको वा कुनै प्रकारको मसी वा अक्षरहरू लागेको वा कुनै अक्षरहरू लेखिएको भएमा उक्त कागज प्रयोग गर्न सकिदैन ।
- ५) तयारी भएको कागजको तोकिएको तौल (जस्तै:— १० ग्राम, १५ ग्राम, २० ग्राम, २५ ग्राम, ३० ग्राम, ४० ग्राम) सही हुनु पर्दछ । यदि कागज तोकिएको तौलभन्दा कम भएमा उक्त कागज तोकिएको कामका लागि प्रयोग हुन सक्दैन र परिणामस्वरूप उक्त कागजको मूल्य कम हुन जान्छ । तर उक्त कागजको तौल तोकिएको भन्दा बढी भएको खण्डमा उक्त कागज तोकिएको काममा प्रयोग हुन सक्दछ र उक्त बढी तौलले उत्पादकलाई घाटा हुन जान्छ ।
- ६) तयारी भएको कागज छेउ, कुना वा बीच कतै पनि च्यातिएको वा टुक्रिएको हुनु हुँदैन ।
- ७) तयारी भएको कागजको कुनै पनि भागमा नचाहिँदो रेसा वा फोहरको टुक्राहरू देखिनु हुँदैन । उक्त कुराको लागि पकाइएको कच्चा पदार्थ राम्ररी मसिनो बनाइनुपर्ने र तयार भएको घोलमा कुनै फोहर वा धूलो, कच्च पदार्थको नचाहिँदो रेशाहरू (लोम्ता वा अर्घेलीमा बोक्राहरू) राम्ररी छानेर फालिएको हुनु पर्दछ ।

तर, कोशी पहाडी क्षेत्रमा उत्पादन भएका धेरैजसो कागजहरूको गुणस्तर कम भएको कुरा उनीहरूले उत्पादन गरेका कागज खरिद गर्ने काठमाडौंका उद्योगी तथा व्यापारीहरू बताउँछन्। यसका थुप्रै कारणहरू मध्ये प्रमुख कारण ती उद्योगहरूमा काम गर्ने कामदारहरू दिगो नहुनु हो र दिगो नहुनुको प्रमुख कारण पनि माथिल्लो बुँदामा चर्चा गरिए अनुसार यी उद्योगहरूमा पूर्ण रोजगारीको अवसर नहुनु हो। परिणामस्वरूप, उद्योगले समय समयमा नयाँ नयाँ कामदारहरू ल्याउनु पर्ने र ती नयाँ कामदारहरूमा सीप तथा दक्षताको अभाव भएका कारण उनीहरूले गुणस्तरीय कागज उत्पादन गर्न नसकेको देखिन्छ।

च) हाते कागज उत्पादनको आर्थिक योगदानलाई सार्वजनिक गर्ने

कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा रहेका हाते कागज उद्योगहरूले स्थानीय तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याइरहेको कुरा माथि चर्चा गरिसकिएको छ। तर उक्त योगदानका बारेमा स्पष्ट तथा सही तथ्याङ्कहरूको निर्माण हुन सकेको छैन। जसले गर्दा एकातिर हाते कागजको आर्थिक योगदान सार्वजनिक बहसको विषय बन्न सकेको छैन भने अर्कोतिर राज्य तथा थप निजी उद्यमीहरूको सहयोग तथा लगानीको लागि उचित वातावरण पनि बन्न सकेको छैन। परिणामस्वरूप यो क्षेत्र ग्रामीण समाजका केही साना लगानीकर्ता र केही परियोजनाहरूको सामान्य सहयोगमा मात्रै सीमित भई आधुनिक प्रविधिमा आधारित उत्पादनको विकास हुन सकेको छैन।

छ) उद्योग सञ्चालन गर्नका लागि पराश्रित हुनुपर्ने अवस्थाको अन्त्य गर्ने

कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा रहेका थुप्रै हाते कागज उद्योगहरू विभिन्न परियोजना तथा सरकारी र गैरसरकारी निकायहरूको आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोगका कारण स्थापना र सञ्चालन भइरहेको अवस्था छ। जसले गर्दा थुप्रै उद्योग र उद्यमीहरू आफ्नो उद्योग सञ्चालनका लागि बाह्य सहयोगमा आश्रित भएको देखिन्छ। कैयौं उद्योगहरू यस्तै सहयोग प्राप्त गर्नका लागि वा प्राप्त भएकै कारण पनि स्थापना भएका छन्। यस्तो सहयोगका थुप्रै सकारात्मक पाटाहरू भए पनि केही हदसम्म यस्ता

सहयोगहरूले उद्यमीहरूमा पराश्रित मानसिकता तथा अभ्यासको विकास गर्ने काम पनि गरिरहेको देखिन्छ।

५. कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा भएको नेपाली हाते कागज उद्योगका अवसरहरू

क) उत्पादित हाते कागज बिक्री वितरणका लागि बजारको अभाव नहुनु

हाते कागज उत्पादन गर्न सकेको खण्डमा यसको बिक्री वितरणका लागि बजारको समस्या देखिदैन। तर उत्पादित कागज गुणस्तरीय हुनु जरुरी छ। कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा एकातिर नेपाली हाते कागज उत्पादन गर्ने उद्योगहरूको सङ्ख्या बढ्दै गएको छ भने अर्कोतिर कागज उत्पादन तथा निकासीको परिमाण पनि प्रत्येक वर्ष बढेको देखिन्छ। यसको अलावा कोशी पहाडी क्षेत्र प्राकृतिक तथा पर्यावरणीय दृष्टिकोणले पनि लोक्ता तथा अर्घेली उत्पादनका लागि उचित हुनुले यस क्षेत्रमा हाते कागज उत्पादनको सम्भावना राम्रो देखिन्छ।

ख) थप रोजगारीको सिर्जना हुन सक्ने सम्भावना

कोशी पहाडी जिल्लामा रहेका हाते कागज उद्योगहरूले एकातिर स्थानीय स्तरमा नगण्य मात्रामा रोजगारीहरूको सिर्जना गरेका छन् भने अर्कोतिर उनीहरूले उत्पादन गरी बिक्री वितरण गरेका कागजलाई राष्ट्रिय स्तरका उद्यमीहरूले विभिन्न कामहरूमा (जस्तै:— रङ लगाउने, चिल्लो बनाउने, विभिन्न प्रकारका वस्तुहरू बनाउने) प्रशस्तै रोजगारीहरू सिर्जना गरेका छन् (HANDPASS 2003)। यसरी कोशी पहाडी क्षेत्रमा उत्पादन भएको हाते कागजले स्थानीयदेखि राष्ट्रिय स्तरमा रोजगारी सिर्जना गर्ने काममा योगदान पुऱ्याइरहेका छन् (Jeanrenaud 1984)। त्यस्तैगरी यी उद्योगहरूले उत्पादन गरेका कागज सम्बन्धित जिल्लाबाट निकासी गर्दा जिविसमा सङ्कलन भएको राजस्वले^{१२} पनि देशको अर्थतन्त्रमा योगदान पुऱ्याइरहेको छ। यस कारण कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा हाते कागज उत्पादनको परिमाण वृद्धि गर्ने भनेको कुनै न कुनै रूपमा स्थानीय तथा राष्ट्रिय स्तरमा रोजगारीको सिर्जना गर्नु हो। कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा रहेका उद्योगहरूले उत्पादन गरेको कागजको परिमाण बढ्दै गई हाल लगभग वार्षिक रूपमा ८/९ हजार कोरीको हाराहारीमा पुगेको कुरा तथ्याङ्कले देखाउँदछ। यसरी वार्षिक रूपमा बढ्दै गएको परिमाणले उक्त उत्पादित

१२ कोशी पहाडी जिल्लाका हाते कागज खरिद गर्ने व्यापारीका अनुसार दश वर्ष अगाडि प्रति केजी २ रुपैया थियो। उक्त रकम बढ्दै गई हाल १० रुपैया पुगेको छ।

कागजबाट कम्तीमा अर्को एउटा राष्ट्रिय स्तरको उद्योग यही क्षेत्रमा नै पनि सञ्चालन हुन सक्ने सम्भावना देखिन्छ। यसो गर्न सकेको खण्डमा यही क्षेत्रमा थप रोजगारी तथा आर्थिक विकास हुने अर्को बाटो खुल्न सक्दछ।

ग) हाते कागज उत्पादनको परिमाणमा वृद्धि गर्न सकिने प्रशस्त आधारहरू हुनु

कोशी पहाडी क्षेत्रको हावापानी, भौगोलिक बनावट तथा पर्यावरणीय अवस्था हेर्दा लोक्ता तथा अर्घेलीको व्यवसायिक खेती गरी नेपाली हाते कागजको उत्पादनलाई यस क्षेत्रको एक प्रमुख उद्योग तथा स्थानीय अर्थतन्त्रको एक प्रमुख आधार बनाउन सकिने प्रबल सम्भावना देखिन्छ। कोशी पहाडी क्षेत्रका जिल्लाहरू यातायातको सुविधा तथा अन्य भौतिक पूर्वाधारको अवस्था तुलनात्मक रूपमा राम्रो र पूर्वाधार विकासको सम्भावनाका हिसाबले पनि सहज देखिन्छ। त्यसैगरी यस क्षेत्रमा हाते कागज उद्योगहरूको सङ्ख्या दिनानुदिन बढ्दै जानु भनेको यस व्यवसायमा लगानीकर्ताहरू विस्तारै आकर्षित हुँदै गएको कुराको सङ्केत हो। यसकारण, यस क्षेत्रमा हाते कागज उत्पादनको परिमाण बढाउन सकिने प्रबल सम्भावना देखिन्छ।

घ) ग्रामीण समाजमा थप आय आर्जनको आधार तथा स्रोत बन्न सक्ने सम्भावना हुनु

कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा हाते कागज उत्पादनको अहिलेसम्मको अवस्था तथा अभ्यासहरूलाई हेर्दा यी उद्योगहरूका कारण सयौं घरधुरीहरूले लोक्ता तथा अर्घेलीको खेती, सङ्कलन तथा सहज रूपमा बेचबिखन गरी आफ्नो निजी आम्दानी बढाइरहेका छन्। यसकारण, नेपाली हाते कागज उत्पादन गर्ने उद्योगहरूको सङ्ख्या विस्तारै बढ्दै जानु आर्थिक विकासका दृष्टिले महत्वपूर्ण कार्य हो। किनकि यी उद्योगहरूले ग्रामीण क्षेत्रमा बसोवास गरिरहेका व्यक्ति तथा घरधुरीहरूलाई एकातिर बाँझो रहेको आफ्नो निजी जग्गामा अर्घेलीको खेती गरी थप आम्दानीको आधार बढाउन सक्छन् भने अर्कोतिर वरिपरि रहेका वन क्षेत्रहरूमा उत्पादन हुने वा उत्पादन गर्न सकिने कच्चा पदार्थ (लोक्ता तथा अर्घेली) का माध्यमबाट निजी आम्दानी गर्न सक्ने सम्भावनालाई पनि प्रोत्साहन गर्दछ। यसको अलावा यी उद्योगहरूले सामुदायिक वन तथा निजी रूपमा रहेका खाली वा बाँझो जमीनलाई लोक्ता तथा अर्घेलीको खेती गरी उपयोग गर्ने

र स्थानीय आम्दानी बढाउने एक आधार पनि बनाउँदै आएका छन्। उक्त अभ्यासलाई कोशी पहाडी जिल्लाका साथै अन्य ठाउँहरूमा पनि प्रोत्साहन गरी स्थानीय अर्थतन्त्रको विकासमा योगदान पुऱ्याउने सम्भावना देखिन्छ।

ङ) कच्चा पदार्थको दिगो संरक्षणमा बाह्य लगानी बढाउन सकिने सम्भावना हुनु

गुणस्तरीय नेपाली हाते कागजको बिक्री वितरणका लागि बजारको कुनै समस्या छैन। बरु बजारमा भएको माग अनुसारको कागज उत्पादन हुन सकेको देखिँदैन (HANDPASS 2003)। यसको अर्थ गुणस्तरयुक्त कागज उत्पादन गर्न सकेको खण्डमा जतिपनि उत्पादित कागज खरिद गर्ने उद्योगी तथा व्यवसायीहरू नेपालमा छन्। राष्ट्रिय स्तरका उद्योगी तथा व्यापारीहरूले अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा भएको नेपाली कागजको मागलाई पूरा नै गर्न नसकेको कुरा उनीहरू बताउँछन्। यसकारण राष्ट्रिय स्तरका उद्योगी तथा व्यापारीहरू र स्थानीय उत्पादकहरूका बीचमा विश्वसनीय सम्बन्धको विकास गरी राष्ट्रिय उद्यमीहरूलाई पनि स्थानीय स्तरमा कच्चा पदार्थको दिगो संरक्षण तथा व्यवस्थापनका लागि विभिन्न कामहरूमा प्रोत्साहन तथा प्रेरित गर्न सकिने प्रबल सम्भावना देखिन्छ।

च) बाह्य सहयोगको निरन्तरता हुने सम्भावना हुनु

स्थानीय तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको मेरुदण्ड भनेकै उद्योग तथा उद्यमशीलताको विकास हो भन्ने कुरामा सबै सरोकारवालाहरू एकमत छन्। जस्तै:- हाल बहुसरोकारवाला वन कार्यक्रमले वन उद्यमको विकास गरी वन स्रोतमा निर्भर विपन्न घरधुरीहरूको आय आर्जनको वृद्धि गर्ने उद्देश्य राखेको छ (MoFSC, 2013)। यसको अलावा नेपालमा अन्य कैयौं परियोजनाहरू उद्यमको विकासमा केन्द्रित रहेका छन्। यसको सामान्य अर्थ के हो भने कोशी पहाडी क्षेत्रमा रहेका नेपाली हाते कागज उत्पादन गर्ने उद्योगहरूले उद्यम र उद्यमशीलता विकासका कामहरूमा आगामी दिनहरूमा पनि सहयोगहरू प्राप्त गर्ने सम्भावना छ।

छ) ग्रामीण समाजमा सामाजिक नेतृत्व तथा क्षमताको विकास हुने सम्भावना हुनु

कोशी पहाडी क्षेत्रमा रहेका हाते कागज उद्योगहरूको स्थापना तथा सञ्चालनका माध्यमबाट कैयौं व्यक्तिहरूको सामाजिक नेतृत्वका साथै व्यवसायिक क्षमताको पनि

विकास हुँदै गएको छ। कच्चा पदार्थको सङ्कलन तथा उत्पादित कागजको बिक्री वितरणका लागि उद्यमीहरूले सरकारी निकायका साथै अन्य धेरै निकायका व्यक्तिहरूसँग विभिन्न विषयहरूमा विभिन्न प्रकारका (व्यक्तिगत, सामूहिक, औपचारिक तथा अनौपचारिक आदि) छलफल, भेटघाट, विचार विमर्श, अन्तरक्रिया गर्नु पर्दछ (Kunwar et al. 2009)। यी क्रियाकलापहरूले उद्यमसँग सम्बन्धित धेरै व्यक्तिहरूले आफ्नो सामाजिक तथा व्यावसायिक नेतृत्व, क्षमता, दक्षता तथा सम्बन्धको विकास गर्ने मौका पाएका छन्। यसकारण यी उद्योगहरूका माध्यमबाट ग्रामीण समाजमा सामाजिक विकास तथा परिवर्तनका लागि नेतृत्व तथा क्षमताको विकास गर्ने काममा पनि योगदान पुऱ्याउँदै आएको देखिन्छ।

६. छलफल तथा निष्कर्ष

यस लेखको अघिल्लो खण्डहरूमा नेपालमा लोक्ता तथा अर्घेलीको उत्पादनको अवस्था, कोशी पहाडी क्षेत्रमा रहेका नेपाली हाते कागज उत्पादनको अवस्था, कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा रहेका उद्योगहरूले उत्पादन गरेको हाते कागजले स्थानीयदेखि राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा पुऱ्याएको योगदानका साथै यसको विकासका लागि देखिएका चुनौती तथा सम्भावनाहरू बारे चर्चा गरियो। समग्रमा भन्नुपर्दा नेपालमा हाते कागज उत्पादन स्थानीय अर्थतन्त्रको एक महत्वपूर्ण आधार बनेको छ। हाते कागज उत्पादनले स्थानीय स्तरमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा थुप्रै रोजगारीका अवसरहरूको सिर्जना गरेको छ। यसको अलावा यी उद्योगहरूले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा पनि योगदान पुऱ्याइरहेको देखिन्छ।

कोशी पहाडी क्षेत्रमा भएको हाते कागजको उत्पादनको महत्वलाई समग्रमा नौ वटा कोणहरूबाट विश्लेषण गर्न सकिन्छ। पहिलो, नेपाली हाते कागज उत्पादन गर्ने उद्योगहरूले स्थानीय वन क्षेत्रहरूमा खेर गइरहेका स्रोतहरूको सदुपयोग गर्ने काममा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ। दोस्रो, हाते कागज उत्पादन गर्ने उद्योगहरूले वन स्रोतमा निर्भर स्थानीय विपन्न घरधुरीहरूको व्यक्तिगत आम्दानी बढाउने र स्थानीय स्तरमा थप रोजगारी सिर्जना गर्ने काममा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन्। तेस्रो, नेपाली हाते कागज उत्पादनले स्थानीय अर्थतन्त्रमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याइरहेको छ। चौथो, स्थानीय स्तरमा हातेकागज उत्पादन गर्ने उद्योगहरू राष्ट्रिय स्तरका थुप्रै उद्योगी तथा

व्यापारीहरूको व्यापार तथा व्यवसायको आधार बनेका छन् जसले गर्दा राष्ट्रिय स्तरमा पनि सयौं रोजगारीहरू सिर्जना भएको छ। पाँचौं, स्थानीय स्तरमा भएको नेपाली हाते कागज उत्पादनले बाँझो तथा उपयोग नभएका निजी तथा सामुदायिक दुवै खालका जग्गाहरूमा लोक्ता तथा अर्घेलीको खेती गरी आम्दानी बढाउने काममा प्रोत्साहन गरेको छ। छैटौं, यी उद्योगहरूले लोक्ता तथा अर्घेलीको वृक्षारोपण, ती विरुवाहरूको संरक्षण तथा व्यवस्थापनका माध्यमबाट वन तथा वातावरणको संरक्षणमा पनि योगदान पुऱ्याइरहेको छ। सातौं, यी उद्योगहरूका माध्यमबाट सामुदायिक वनहरूलाई सक्रिय बनाउने काममा योगदान पुऱ्याइरहेको छ। आठौं, स्थानीय स्तरका हाते कागज उत्पादन गर्ने उद्योगहरूका कारण सामुदायिक वनका उपभोक्ता घरधुरीहरू, कृषक, उद्योग सञ्चालक र नेपाली हाते कागजका व्यापारी तथा उद्योगीहरूका बीचको सहकार्य तथा साभेदारीको वातावरण बनाउने काममा योगदान पुऱ्याएको छ। नवौं, स्थानीय स्तरमा भएको हाते कागज उत्पादनले ग्रामीण समाजमा सामाजिक नेतृत्वको विकास, व्यावसायिक दक्षता वा क्षमताको विकास र व्यवसायिक सम्बन्धको विकास गर्ने काममा पनि महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदै आएको छ।

यद्यपि, नेपाली हाते कागज उत्पादन गर्ने उद्योगहरूको बढ्दो सङ्ख्या, कागज उत्पादनको बढ्दो परिमाण तथा कागजको बढ्दो बजार मागहरूले उद्योग तथा कागज उत्पादनको दिगोपनामा थुप्रै चुनौतीहरू रहेको सङ्केत गर्दछ। यसका लागि कसले, कसरी के गर्नु पर्दछ, भन्ने कुराका बारेमा केही अध्ययन, छलफल तथा बहसहरू भए पनि ती कुराहरूका आधारमा व्यवहारिक परिवर्तन भने अझै पनि हुन सकेको छैन। दिगो संरक्षण सामान्यतया पर्यावरणीय अखण्डता, आर्थिक सम्भाव्यता तथा सामाजिक स्वीकार्यतामा भर पर्दछ (Paudel 2004) जुन कुराको मिहीन विश्लेषणको अभाव रहेको देखिन्छ।

कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा रहेका हाते कागज उत्पादकहरूले हालसम्म कागज उत्पादन गरी काठमाडौंका उद्योगी तथा व्यापारीहरूलाई बिक्री गर्दै आएका छन्। तर उक्त कागजबाट के बन्दछ वा के बनाउन सकिन्छ भन्ने कुराको विषयमा यस क्षेत्रका उद्यमीहरूले धेरै सोच, विचार बनाउन र पहल गर्न सकेका छैनन्। यी तीनवटा जिल्लाहरूमा मात्रै उत्पादन भएको कागजको परिणाम हेर्दा

यस क्षेत्रमा उत्पादित कागजबाट अरु प्रकारका वस्तुहरू (काठमाडौंका उद्यमीहरूले सञ्चालन गरेको उद्योग जस्तै) निर्माण गर्ने कम्तीमा एउटा उद्योग सञ्चालन हुन सक्ने सम्भावना देखिन्छ। यसो गर्न सकिएमा यी जिल्लाहरूमा थप रोजगारी सिर्जना मात्र नभई यस क्षेत्रमा कच्चा पदार्थको दीर्घकालीनताका लागि थप सोच, विचार तथा पहल हुने वातावरण बन्दै जान्छ। यसका अलावा स्थानीय स्तरमा यस्तो पहल हुन सकेको खण्डमा राष्ट्रिय उद्यमीहरूले हालसम्म गर्दै आएका भूमिकाबाट माथि उठी अन्तर्राष्ट्रिय बजारको विकास वा पहुँचका लागि नयाँ तथा सिर्जनात्मक कामहरूको खोजी गर्ने तथा ती सिर्जनात्मक कामहरूमा लगानी गर्ने अवसर प्राप्त गर्दछन्। यसले समग्रमा नेपाली हाते कागजको मूल्य अभिवृद्धि (भ्यालु एडिसन) गर्ने काममा विस्तारै फड्को मार्न सघाउ पुऱ्याउँदछ।

कोशी पहाडी क्षेत्रमा स्थापना भई सञ्चालनरत हाते कागज उद्योगहरूको थप विकास तथा दीर्घकालीनता खासगरी उक्त कागज उत्पादनसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण कर्ताहरूको बीच हुने सहकार्य तथा साभेदारीको अवस्थाले धेरै हदसम्म निर्धारण गर्दछ। जस्तै : लोक्ता तथा अर्घेली खेती गर्ने वा वृक्षारोपण गर्ने कृषक वा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, हाते कागज उत्पादन गर्ने उद्योगको व्यवस्थापन समिति (वा सदस्यहरू), उद्योगका लगानीकर्ताहरू (व्यक्ति, कृषक, संस्था, समूह, उद्योगी, व्यापारी, वित्तीय संस्था आदि), उत्पादन भएको कागज किन्ने व्यापारी वा उद्योगीहरू, कागज खरिद गरी बेच्ने व्यापारी जस्ता कर्ताहरूको भूमिका आ-आफ्नो ठाउँमा महत्वपूर्ण छ। यी कर्ताहरूका बीच आपसी साभेदारी तथा सहकार्यको सिर्जना हुन सकेमा मात्र यस क्षेत्रमा रहेका उद्योगहरूको दिगोपना सुनिश्चित हुन सक्दछ। यसो हुन सकेमा सबै कर्ताहरूले आफ्नो साभ्ना समस्याहरूको पहिचान गर्ने र साभ्ना बुझाइहरू निर्माण गरी समाधानका लागि सामूहिक रूपमा पहल गर्ने वातावरण सिर्जना हुँदै जान्छ।

हाते कागज उत्पादनसँग सम्बन्धित सबै कर्ताहरू, जस्तै:- लोक्ता तथा अर्घेली खेती गर्ने कृषक, सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरू, कागज उत्पादन गर्ने उद्यमीहरू, खरिद गर्ने व्यापारी तथा उद्योगीहरू, सरकारी निकायका कर्मचारीहरू, सहयोगी निकायहरू आ-आफ्नो कर्तव्य तथा भूमिकाहरूका बारेमा सचेत हुन जरुरी छ। कसको के के

कर्तव्य तथा भूमिका रही आएको छ र रहनु पर्दछ भन्ने कुरामा यी सम्पूर्ण कर्ताहरूका बीच आपसी बुझाइमा स्पष्ट हुन जरुरी छ। यसो हुन सकेको खण्डमा सबै कर्ताहरू बीच एक आपसमा परिपूरकताको अनुभूतिको विकास हुन जान्छ र परिणामस्वरूप हाते कागज उद्योगहरू विस्तारै दिगो बन्न सक्ने आधारहरू बन्दै जान्छ। जस्तै:- एक कृषकले वृक्षारोपण गर्ने, परिपक्व भएको लोक्ता तथा अर्घेलीलाई उचित समयमा विधि पुऱ्याएर कटान तथा सडकलन गर्ने र गुणस्तरीय कच्चा पदार्थ (उदाहरणको रूपमा राम्ररी बोक्रा छानेर फाल्ने, राम्ररी सुकाउने) तयार गर्ने जस्ता भूमिका तथा कर्तव्यहरूको निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ। उद्योग सञ्चालन गर्ने व्यक्ति वा समूहले कच्चा पदार्थ सडकलकहरूलाई कच्चा पदार्थको सही मूल्य दिने, उद्योगको मुनाफाको हकदार कृषकहरूलाई पनि बनाउने, कच्चा पदार्थको वृक्षारोपण, संरक्षण, व्यवस्थापन जस्ता कुराहरूमा पनि लगानी गर्ने जस्ता कामहरू गर्नु पर्दछ। त्यसैगरी सरकारी निकायहरूले पनि सम्बन्धित उद्यमीहरूलाई आवश्यक परेको समयमा सहयोग गरिएन भने देशको अर्थतन्त्रमा नै प्रभाव पार्दछ भन्ने कुरालाई ध्यानमा राखी समयमा वा आवश्यक परेको बेलामा ती उद्यमीहरूलाई उचित सहयोग गर्नु पर्दछ।

कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा रहेका हाते कागज उत्पादन गर्ने उद्योगबाट उत्पादन हुने कागजको मात्रा र राष्ट्रिय तथ्यांकले देखाएको कच्चा पदार्थ संकलनको मात्राका बीच ठूलो भिन्नता देखिन्छ। त्यसै गरी यस लेखमा चर्चा गरिएका हाते कागज उत्पादनले सिर्जना गरेको रोजगारी तथा अर्थतन्त्रमा पुऱ्याएको योगदानको एकिन तथा व्यवस्थित तथ्यांकको पनि अभाव रहेको देखिन्छ। हाते कागज उत्पादनको मात्रा, रोजगारीको सिर्जना तथा अर्थतन्त्रमा पुऱ्याएको योगदानको व्यावस्थित तथ्यांक विकास गर्न सकिएमा हाते कागज उत्पादनको उपादेयता (जस्तै आर्थिक, सामाजिक, पर्यावरणीय) पुष्टी हुँदै जान्छ। जसले गर्दा हाते कागज उत्पादनको क्षेत्रमा गर्नु पर्ने पहल तथा लगानीको वातावरण विस्तारै बन्दै जान्छ।

हाते कागजको उत्पादन सरसर्ती हेर्दा स्थानीय कृषक तथा उत्पादकहरूले लोक्ता तथा अर्घेलीका साथै अन्य केही रेसाजन्य वस्तुहरूबाट (जस्तै बाबियो, केराको डाठ आदि) कागज बनाई केही आर्थिक आम्दानी गरेको मात्रै देखिन्छ। तर हाते कागज उत्पादनको समग्र प्रकृया, उक्त प्रकृत्यामा संलग्न कर्ताहरू र ती कर्ताहरूको भूमिकालाई

मिहिन रूपमा विश्लेषण गर्दा यसले समाजको विविध पाटोहरू (जस्तै सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, पर्यावरण, राजनीतिक जस्ता क्षेत्रहरू) मा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारिरहेको देखिन्छ। जस्तै गर्दा कोशी पहाडी जिल्लामा रहेका हाते कागज उत्पादन गर्ने उद्योगहरूले कुनै पनि उद्योगले आर्थिक लाभका अलवा सामाजिक उत्तरदायित्वका रूपमा सामाजिक विकासमा पुऱ्याउनु पर्ने योगदानको विषयलाई पनि सम्बोधन गरेको देखिन्छ (Bigg and Misserschmidt 2005)। तर यी विविध पाटोहरूको गहन विश्लेषण हुन सकेको देखिन्दैन। यस लेखमा पनि उक्त विषयहरूका बारेमा यथेष्ट तथ्यांक, छलफल तथा विश्लेषण गरिएको छैन। यद्यपि, यस लेखमा प्रस्तुत गरिएका तथ्यांक तथा विश्लेषणले कोशी पहाडी क्षेत्रमा रहेका नेपाली हाते कागज उद्योगहरू वन स्रोतमा आधारित उद्यमहरूमध्ये एक सफल उद्यमका रूपमा पुष्टि भएको छ। यसका अलवा यी उद्यमहरूको कागज उत्पादनको समग्र प्रक्रिया, ती प्रक्रियाहरूमा संलग्न कर्ताहरूको भूमिका तथा योगदानहरूको विश्लेषण गर्दा यी उद्योगहरूले ग्रामीण समाजको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक परिवर्तनको काममा पनि कुनै न कुनै रूपमा योगदान पुऱ्याइरहेको देखिन्छ।

यसकारण, नेपाली हाते कागज उत्पादन गर्ने उद्योगहरूलाई कसरी दिगो बनाउने भन्ने कुरा सबैको चासोको विषय बन्नु पर्दछ। यसका लागि वर्तमान नीति तथा कानूनहरू उचित छन् की छैनन् र छैन भने के कस्तो प्रावधानहरू हुनु जरुरी छ भन्ने विषयमा अध्ययन तथा बहस गरिनु पर्दछ। तर उक्त कुराको नेतृत्व तथा जिम्मेवारी कस्तै लिने भन्ने कुराको निर्णय गर्न निकै कठिन छ। हाते कागज उत्पादनसँग सम्बन्धित विभिन्न कर्ताहरूको अवस्था हेर्दा यस कुराको जिम्मेवारी सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ, नेपाल (FECOFUN) अथवा हाते कागज उत्पादन गर्ने उद्यमीहरूको छाता संगठन (हाते कागज संघ वा हेण्डपास) ले लिनु पर्ने देखिन्छ। यी दुई मध्ये पनि सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ, नेपालको नेतृत्व निकै प्रभाव हुन सक्छ तर उक्त संस्थाले आफ्नो १८ हजारभन्दा बढी संख्यामा रहेका सदस्यहरूको सवालहरूका साथै संस्थासँग सम्बन्धित दर्जनौं नीतीगत विषयहरूलाई नीतीगत बहस तथा पैरवी गर्नुपर्ने हुनाले हाते कागज उत्पादनकै विषयमा मात्रै केन्द्रित भई नीतिगत पैरवीको कामलाई प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढाउने सम्भावना चाँही निकै चुनौतिपूर्ण देखिन्छ। यसका पछाडि अर्को महत्वपूर्ण प्रश्न भनेको

यस संस्थाले सामुदायिक उद्यमको वकालत गर्दै आएको हुनाले हाते कागजसँग सम्बन्धित निजी उद्यमीहरूका सवालमा यस संस्थाले के कस्तो नीतीगत वकालत गर्ला भन्ने कुरा छलफलको अर्को विषय बन्ने सम्भावना छ। हाते कागजसँग सम्बन्धित उद्यमीहरूको छाता संगठनको सन्दर्भमा कुरा गर्दा उक्त संस्थाले यस विषयलाई गहन रूपमा लिएर जाने सम्भावना छ तर उक्त संस्थाको नीतीगत बहस तथा पैरवी गर्न सक्ने संस्थागत संरचनाको विकास तथा क्षमताको विकास गर्नुपर्ने देखिन्छ। यस कारण हाते कागजको दीगो विकासका लागि सम्बन्धित सबै सरोकारवाला तथा सहयोगी निकायहरूले बैलेमा अध्ययन, अनुसन्धान तथा छलफल गरी समस्याहरूको पहिचान गर्ने र नीतिगत तथा व्यावहारिक कदमहरू चाल्नु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- ANSAB.** 2009. Challenges and opportunities for Nepal's small and medium forest enterprises (SMFEs). Asia Network for Sustainable Agriculture and Bioresources (ANSAB), Kathmandu, Nepal.
- Bigg, S.; and Misserschmidt, D.** 2005. Social Responsibility in the Growing Handmade Paper Industry of Nepal. World Development Vol. 33, No. 11, pp. 1821–1843.
- Dutta, P.** 1994. Lokta (*Daphne*) Species: the Supply situation in Basantapur Area. Nepal UK- Community Forestry Project, Kathmandu, Nepal.
- DVN and NORMS.** 2013. District Baseline Development Report Shankhuwasabha, Bhojpur and Tehrathum Districts. Multi Stakeholder Forestry Program (MSFP), Kathmandu.
- HANDPASS.** 2003. Lokta Production and Handmade Paper Making in Nepal-Problems and Way Forward? Kathmandu (Unpublished).
- Jeanrenaud, J. P.** 1984. Lokta (*Daphne* Spp) & Craft Paper- Making in Nepal. Department of Forest, Kathmandu, Nepal.
- Kunwar, S., Ansari A. S., and Luintel, H.** 2009. Non-Timber Forest Products Enterprise Development: Regulatory Challenges in Koshi Hill of Nepal. Journal of Forest and Livelihood, pp. 39-50.

- MoFSC.** 2013. Persistence and Change: Review of 30 years of community forestry in Nepal. Ministry of Forest and Soil Conservation, Government of Nepal, Kathmandu.
- MoFSC.** 2060 (BS). Hamro Ban. Government of Nepal (GoN), Ministry of Forest and Soil Conservation (MoFSC), Kathmandu.
- MoFSC.** 2061 (BS). Hamro Ban. Government of Nepal (GoN), Ministry of Forest and Soil Conservation (MoFSC), Kathmandu.
- MoFSC.** 2062 (BS). Hamro Ban. Government of Nepal (GoN), Ministry of Forest and Soil Conservation (MoFSC), Kathmandu.
- MoFSC.** 2063 (BS). Hamro Ban. Government of Nepal (GoN), Ministry of Forest and Soil Conservation (MoFSC), Kathmandu.
- MoFSC.** 2064 (BS). Hamro Ban. Government of Nepal (GoN), Ministry of Forest and Soil Conservation (MoFSC), Kathmandu.
- MoFSC.** 2065 (BS). Hamro Ban. Government of Nepal (GoN), Ministry of Forest and Soil Conservation (MoFSC), Kathmandu.
- MoFSC.**2066 (BS). Hamro Ban. Government of Nepal (GoN), Ministry of Forest and Soil Conservation (MoFSC), Kathmandu.
- MoFSC.**2067 (BS). Hamro Ban. Government of Nepal (GoN), Ministry of Forest and Soil Conservation (MoFSC), Kathmandu.
- MoFSC.**2068 (BS). Hamro Ban. Government of Nepal (GoN), Ministry of Forest and Soil Conservation (MoFSC), Kathmandu.
- MoFSC.**2069 (BS). Hamro Ban. Government of Nepal (GoN), Ministry of Forest and Soil Conservation (MoFSC), Kathmandu.
- MoFSC.**2070 (BS). Hamro Ban. Government of Nepal (GoN), Ministry of Forest and Soil Conservation (MoFSC), Kathmandu.
- Ojha, H.O; Subedi, B. P; Dangal, S. P.** 2000. Assessment and Sustainable Harvesting of Non-Timber Forest Products: Some Initiatives in Community Forestry in the Hills of Nepal. Asia Network for Sustainable Bioresources (ANSAB), Kathmandu.
- Paudel, A. S.** 2004. Sustainability of Local Hand-Made Paper (Neplai Kagaj) Enterprises: A Case Study of Folakha District. Journal of Forest and Livelihood, Volume 4(1), pp. 64-69.
- Paudel, D.** 2012. In Search of Alternatives: Pro-Poor Entrepreneurship in Community Forestry. The Journal of Development Studies, Volume 48(11), pp. 1649-1664.
- Pyakurel, D., & Baniya, A.** 2011. NTFPs: Impetus for Conservation and Livelihood support in Nepal. A Reference Book on Ecology, Conservation, Product Development and Economic Analysis of Selected NTFPs of Langtang Area in the Sacred Himalayan Landscape. WWF Nepal.